

VLAANDEREN
CIRCULAIR

Zoektocht naar een rechtvaardige circulaire economie: keuzes en spanningsvelden

vlaanderen-circulair.be

Zoektocht naar een rechtvaardige circulaire economie: keuzes en spanningsvelden

Kasper Ampe, Geertrui Decock & Kris Bachus

HIVA, KU Leuven

Parkstraat 47 bus 5300, 3000 Leuven

In opdracht van Vlaanderen Circulair

September 2022

Just transition publicatie N° 01

Contact

Vlaanderen Circulair

✉ info@vlaanderen-circulair.be

☎ +32 15 284 409

‘If you are not recognized, you do not participate; if you do not participate, you are not recognized. In this respect, justice must focus on the political process as a way to address both the inequitable distribution of social goods and the conditions undermining social recognition. Democratic and participatory decision-making procedures are then both an element of, and a condition for, social justice’

Schlosberg

SUMMARY

Recently, the just transition and the circular economy concepts have gained in popularity. The Paris Agreement, the Sustainable Development Goals and the European Green Deal emphasise a just transition to a low-carbon society. At the same time, the influence of the circular economy increases via several action plans of the European Commission and, in Flanders, Vision 2050 and Circular Flanders.

Yet researchers observe the contested, political nature of just transitions and a circular economy. Specifically, different stakeholders provide divergent answers to questions about for whom, by whom and how just transitions and the circular economy should be shaped. This illustrates that a just transition and a circular economy are characterised by societal choices and tensions. As stakeholders interpret such phenomena against the backdrop of their own context, they compete to make their own, specific interpretations mainstream and, if they are influential, give shape to a just transition and the circular economy.

Given the recent policy developments and the tensions and choices involved in just transitions and the circular economy, this report explored how stakeholders in Flanders interpret a just circular economy and how they can engage with a variety of interpretations. Using an open research approach, twenty interviews and two co-creation workshops with a diversity of societal stakeholders, the study explored the circular economy through the perspective of six justice themes, namely a poverty-, global South-, intergenerational-, diversity-, work- and finance-oriented perspective. Across and within the themes, we observe multiple choices and tensions, resounding a diversity of interpretations.

After an intermezzo on distributional, recognitional and procedural justice, and on the political choices enacted in different just transition approaches, the report concludes that there is a diversity of interpretations of a just circular economy. However, two hopeful signals were also identified: there is a great willingness of all sorts of actors to engage in a fundamental debate about the societal choices related to a just circular economy and these actors also find it important to listen to the needs of specific target groups linked to the justice themes. In this sense, it is essential to continue the participatory and reflexive debate from our workshops. Instead of narrowing down, this debate opens-up to diverse interpretations and societal choices (i.e. for whom, by whom and how) in the search for, and the shaping of, actions related to a just circular economy.

As the foundation of distributive justice, we use procedural and recognitional justice to propose three action-oriented policy insights: (1) continuing the participatory and reflexive debate with all societal stakeholders about the diverse interpretations of a just circular economy, (2) establishing linkages with all kinds of just transition initiatives and the organisations involved in our co-creation trajectory and (3) working around specific justice themes with the target group and/or the organisations that represent them. These three actions are crucial to enable a fundamental transition to a circular economy that is widely supported and takes shape in a just way.

SAMENVATTING

Recent wonnen de concepten rechtvaardige transitie en circulaire economie aan invloed. Het Parijsakkoord, de Sustainable Development Goals en de European Green Deal beklemtonen een rechtvaardige transitie, terwijl de invloed van de circulaire economie steeds verder reikt via de actieplannen van de Europese Commissie en, in Vlaanderen, Visie 2050 en Vlaanderen Circulair.

Onderzoekers signaleren het gecontesteerde, politieke karakter van een rechtvaardige transitie en een circulaire economie. Specifiek geven verschillende stakeholders uiteenlopende antwoorden op vragen over door wie, voor wie en hoe rechtvaardige transities en de circulaire economie vorm te geven. Dit illustreert dat rechtvaardige transities en de circulaire economie gekenmerkt zijn door maatschappelijke keuzes en spanningsvelden. Doordat elke stakeholder vanuit de eigen leefwereld invulling geeft aan dergelijke fenomenen, strijden en worstelen ze onderling om de eigen invulling mainstream te maken en zo richting te geven aan een rechtvaardige transitie en de circulaire economie.

Gezien de recente beleidsontwikkelingen en de keuzes en spanningsvelden die komen kijken bij rechtvaardige transities en de circulaire economie, verkende dit rapport hoe stakeholders in Vlaanderen een rechtvaardige circulaire economie interpreteren en hoe ze om kunnen gaan met verschillende interpretaties. Via een open onderzoeksbenadering, twintig interviews en twee cocreatiewerkshops met de maatschappelijke vijfhoek, verkende het onderzoek via het perspectief van zes rechtvaardigheidsthema's de circulaire economie, met name via een armoede-, globale Zuiden-, intergenerationeel-, diversiteit-, werk- en financieringsperspectief. Overheen en binnenin de zes rechtvaardigheidsthema's observeren we keuzes en spanningsvelden, wat wijst op een diversiteit aan interpretaties.

Na een intermezzo over distributieve, erkennende en procedurele rechtvaardigheid, en over de politieke keuzes in verschillende rechtvaardige transitie-benaderingen, besluiten we dat er een diversiteit aan interpretaties bestaat van een rechtvaardige circulaire economie. Toch pikten we ook twee hoopgevende signalen op: er is een grote bereidheid van allerlei actoren om deel te nemen aan een diepgaand debat over de maatschappelijke keuzes gelinkt aan een rechtvaardige circulaire economie, en ze hechten belang aan het luisteren naar de noden van specifieke doelgroepen gelinkt aan de rechtvaardigheidsthema's. In die zin is het essentieel om het reflexief en participatief debat van onze workshops verder te zetten. Dit is een debat dat zich openstelt, in plaats van afschermt, voor de verschillende interpretaties en maatschappelijke keuzes (i.e. voor wie, door wie en hoe) in de zoektocht naar, en het vormgeven van, acties voor een gedragen en rechtvaardige circulaire economie.

Gezien ze het fundament vormen voor distributieve rechtvaardigheid, gebruiken we procedurele en erkennende rechtvaardigheid om drie actiegerichte beleidsinzichten te formuleren: (1) het verderzetten van het participatief en reflexief debat met de maatschappelijke vijfhoek over de verschillende interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie, (2) het leggen van verbanden met allerlei rechtvaardige transitie-initiatieven en de organisaties betrokken in dit traject en (3) aan de slag gaan met de doelgroep en/of de organisaties die hen vertegenwoordigen rond de rechtvaardigheidsthema's. Deze drie inzichten spelen een essentiële rol in het vormgeven van een gedragen en fundamentele transitie naar een rechtvaardige circulaire economie.

Summary	2
Samenvatting	3
1 Inleiding	5
2 Sociale- en rechtvaardigheidsaspecten in de literatuur over de circulaire economie	8
2.1 Werk-, Noord-Zuid- en rechtvaardigheidskwesties	8
2.2 Quo vadis circular justice?	10
3 Methodologie	11
3.1 Interpretatieve onderzoeksbenadering	11
3.2 Onderzoekstechnieken en -processen	13
3.3 Reflexiviteit en rechtvaardigheid	17
4 Beschrijving van het empirisch materiaal	18
4.1 Armoede	19
4.2 Globale Zuiden en globale Noorden	25
4.3 Intergenerationele aspecten	30
4.4 Diversiteit	34
4.5 Werk	37
4.6 Financieren en investeren	45
Intermezzo: twee brillen om rechtvaardige transities naar een circulaire economie te begrijpen en te analyseren	51
Bril 1 – distributieve, erkennende en procedurele rechtvaardigheid	51
Bril 2 – mapping just transitions: de politieke keuzes in rechtvaardige transities	54
5 Conclusies	58
5.1 Discussie: uiteenlopende interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie	58
5.2 Drie actiegerichte beleidsinzichten voor de maatschappelijke vijfhoek	63
5.3 Verder onderzoek	67
Dankwoord	68
Referenties	69

1 Inleiding

Met de vakbondsslogan ‘there are no jobs on a dead planet’ kent het decenniaoude concept **rechtvaardige transitie sinds 2015 een gestage opgang**. In dat jaar publiceerde de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO) haar principes voor een rechtvaardige transitie voor iedereen naar een ecologische duurzame economie. De preambule van het in December 2015 gesloten Klimaatakkoord (COP21), waarin mondiale leiders streven naar het beperken van de opwarming van de Aarde tot 1,5 graad, benadrukt dan ook dat ‘a just transition of the workforce and the creation of decent work and quality jobs’ en ‘climate justice’ moeten meegenomen worden in het aanpakken van klimaatverandering. Enkele maanden eerder keurde de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de Sustainable Development Goals (Agenda 2030) goed met principes zoals Leaving No One Behind en inclusiviteit. In hetzelfde jaar formuleerde de Vlaamse Regering haar ambitie met Visie 2050 als volgt: ‘het creëren van welvaart en welzijn op een slimme, innovatieve en duurzame manier in een sociaal, open, veerkrachtig en internationaal Vlaanderen, waarin iedereen meetelt.’

Sinds **2019 won het concept aan belang**. De EU zet via de Green Deal in op een reeks beleidsinitiatieven om tegen 2050 klimaatneutraal te zijn. Verantwoordelijk Eurocommissaris Frans Timmermans benadrukte meermaals dat die transitie rechtvaardig dient te verlopen: The European Green Deal will be just, or will just not be. Bovendien bevat de Green Deal ook een Just Transition Mechanism om de zwaarst getroffen regio's financieel en technisch te ondersteunen bij de transitie naar een groene economie. In de Verenigde Staten schoof president Biden vanaf 2020 het Build Back Better Plan naar voren met enorme publieke investeringen in sociale, infrastructurele en duurzame programma's. Op hetzelfde moment wint de just transition ook aan belang op verschillende beleidsniveaus in België. Federaal minister van Klimaat, Leefmilieu, Duurzame Ontwikkeling en Green Deal startte in 2022 voorbereidend werk voor het beleid rond rechtvaardige transitie, terwijl Vlaanderen Circulair eind 2021 via dit onderzoek al vraagt ‘hoe de circulaire economie een inclusieve en rechtvaardige transitie kan zijn en hoe hierop kan ingezet worden.’

Naast de beleidsaandacht voor just transition **won ook de circulaire economie aan belang** in het voorbije decennium. In 2013 publiceerde de Ellen MacArthur Foundation het invloedrijke rapport ‘Towards the Circular Economy’ en in 2015 volgde de Europese commissie met een eerste Circulaire Economie Actieplan. In Vlaanderen benadrukte Visie 2050 in 2015 de transitie naar een circulaire economie door het een van de zeven Vlaamse transitieprioriteiten te maken, waarna ook het partnerschap Vlaanderen Circulair het licht zag en het Regeerakkoord 2019-2024 gewag maakte van de circulaire economie. In de EU volgde in 2020 de European Green Deal met een tweede Circulaire Economie Actieplan in 2021.

De wetenschappelijke wereld volgde de ontwikkelingen rond just transition en circulaire economie op de voet. Aan de ene kant kent het just transition-concept een lange voorgeschiedenis (Schlosberg, 2004; Sovacool & Dworkin, 2015; Wang & Lo, 2021). Milieurechtvaardigheid ontwikkelde zich in de jaren 80 in de Verenigde Staten rond de impact van milieuverontreiniging op minderheidsgroepen, terwijl in Europa de aandacht vanaf de jaren 90 gaat naar de verbanden tussen sociale ongelijkheid en milieuthema's. In de academische wereld ontstonden ook concepten zoals klimaat- en energie-rechtvaardigheid, naast specifiekere begrippen zoals verdelende, erkennende en procedurele milieurechtvaardigheid (cf. intermezzo boven sectie 5).

Hoewel just transition en circulaire economie zich nestelden in allerlei beleidsinitiatieven en onderzoekers heel wat concepten aanreikten, is het duidelijk dat er **geen eensgezindheid bestaat over de betekenis, doelen en vormen van just transition en de circulaire economie**. Wat betreft just transition, toont de United Nations Research Institute for Social Development vier benaderingen: status quo, bestuurlijke hervormingen, structurele hervormingen en transformaties voor rechtvaardigheid (Morena et al., 2018). Door de diversiteit aan antwoorden op vragen over het realiseren van een rechtvaardige transitie (e.g. voor wie, door wie en hoe) te illustreren, benadrukken de onderzoekers de politieke en maatschappelijke keuzes die schuilgaan achter het just transition-concept. Andere onderzoekers focussen op de 'essentially contested nature of just transition' (Stavis & Felli, 2020, p. 1) en tonen verschillende benaderingen bij vakbonden (e.g. Normann & Tellmann, 2021), werknemers (e.g. MacNeil & Beauman, 2022), grassroots, overheden, investeerders en de private sector (e.g. Burke, 2022; Wilgosh, Sorman, & Barcena, 2022). Kortom, verschillende actoren voorzien het just transition-begrip van een eigen, specifieke invulling of interpretatie.

Net zoals dat het geval is bij just transition, is de **circulaire economie een 'essentially contested concept'** (Korhonen, Nuur, Feldmann, & Birkie, 2018) of een containerbegrip (Blomsma & Brennan, 2017), waardoor verschillende actoren een specifieke visie op de circulaire economie ontwikkelen die nauw aansluit op de eigen leefwereld, organisatie en context. Zo identificeerden onderzoekers bijvoorbeeld diverse perspectieven op circulaire toekomst: geplande circulariteit, circulair economisme, bottom-up sufficiency en peer-to-peer circulariteit (Bauwens, Hekkert, & Kirchherr, 2020). Elke toekomst is verbonden met andere politieke keuzes over de rol en verantwoordelijkheden van bedrijven, overheden, burgers en technologie. Gelijkaardig onderzoek toont met een typologie vier circulaire economie-discoursen: reformistische circulaire maatschappij, transformationele circulaire maatschappij, technocentrische circulaire economie en fort circulaire economie (Calisto Friant, Vermeulen, & Salomone, 2020). Samengevat, net zoals bij just transition, voeren verschillende actoren strijd over de invulling en richting van de circulaire economie. Elke stakeholder ontwikkelt een specifieke interpretatie van de begrippen en worstelt of strijdt om de eigen invulling van problemen en oplossingen mainstream te maken.

POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE KEUZES IN DUURZAAMHEIDSTRANSITIES

Voor wie, door wie en hoe kunnen duurzaamheidstransities worden gerealiseerd (Morena et al., 2018)? Het zijn gecontesteerde, politieke vragen omdat verschillende stakeholders er uiteenlopende antwoorden op geven. In de antwoorden van elke stakeholder zitten specifieke keuzes over wat het probleem is en wie dat hoe kan oplossen, waarbij ze kiezen om in te zetten op, bijvoorbeeld, markt-, overheids-, burger- of technologiegestuurde transitie (Scoones, Leach, & Newell, 2015). In die keuze zit de aard, richting en diepgang van transitie vervat en dat werpt belangrijke politieke en maatschappelijke vragen op 'What kind of transition do we want? In the interests of whom? And to what ends?' (Morena et al., 2018, p. 5). Transitie hebben dus een politiek karakter en dat vraagt om een diepgaand debat over de te maken politieke en maatschappelijke keuzes en de maatschappij waarin we willen leven (Block & Paredis, 2019).

Gezien de recente beleidsontwikkelingen rond circulaire economie en rechtvaardige transitie en de spanningsvelden en keuzes die komen kijken bij beide begrippen, verkent **dit rapport** eerst hoe stakeholders in Vlaanderen een rechtvaardige circulaire economie interpreteren. Om dan in te gaan op hoe ze kunnen omgaan met die verschillende interpretaties. Het draagt zo bij aan een recente oproep om dringend onderzoek te doen naar 'circular justice' (Kirchherr, 2021) en een circulaire maatschappij (Jaeger-Erben, Jensen, Hofmann, & Zwiers, 2021). Dit is cruciaal voor het slagen van een transitie naar een circulaire economie; onvoldoende diepgaand engagement met rechtvaardigheid houdt – met de gilets jaunes indachtig – risico's in voor het slagen van duurzaamheidstransities (Calisto Friant et al., 2020). Bovendien is er in Vlaanderen op het kruispunt tussen de circulaire economie en rechtvaardige transitie weinig gaande, waar dit onderzoek verandering in brengt door de perspectieven van de stakeholders mee te nemen in een cocreatietraject.

Het rapport is als volgt georganiseerd. Na deze inleiding gaan we in op de literatuur over de sociale en rechtvaardigheidsaspecten van de circulaire economie; het toont dat er onvoldoende aandacht is voor deze thema's en dat rechtvaardigheidskwesties in de circulaire economie zich laten kenmerken door spanningsvelden en keuzes. De derde sectie duidt de methodologie, met name de interpretatieve onderzoeksbenadering, onderzoekstechnieken en een reflectie op het onderzoek. De vierde sectie beschrijft het empirisch materiaal per rechtvaardigheidsthema en toont de veelheid aan interpretaties en complexiteit gelinkt aan een rechtvaardige circulaire economie. Nadien volgt een intermezzo dat twee brillen aanreikt om transitie naar een rechtvaardige circulaire economie te begrijpen en te analyseren. Er kan met de brillen ook gekeken worden naar de beschrijving van het empirisch materiaal in sectie 4. De vijfde, afsluitende sectie gaat in op de veelheid aan interpretaties en keuzes, het daarbij aansluitende politieke karakter van transitie en hoe daarmee om te gaan, om vervolgens inzichten voor beleid en verder onderzoek te beschrijven.

2 Sociale- en rechtvaardigheidsaspecten in de literatuur over de circulaire economie

2.1 Werk-, Noord-Zuid- en rechtvaardigheidskwesties

Hoewel de circulaire economie het voorbije decennium aan populariteit won, plaatsten onderzoekers ook kanttekeningen bij de **geringe aandacht voor de sociale, rechtvaardigheidsaspecten van de circulaire economie**. Uit een aantal review papers werd duidelijk dat het merendeel van de circulaire economie-publicaties en activiteiten de economische baten benadrukken, het milieuperspectief simplificeren en de zogenaamde sociale dimensie uitsluiten (e.g. Geissdoerfer, Savaget, Bocken, & Hultink, 2017; Merli, Preziosi, & Acampora, 2018; Millar, McLaughlin, & Börger, 2019). Hoewel de sociale aspecten gelinkt aan afval(beleid) al langer onderzocht worden, zorgde deze vaststelling voor meer belangstelling voor de sociale dimensie binnen de debatten over de circulaire economie. Er verschijnen steeds meer studies over formeel en informeel werk, Noord-Zuid-verhoudingen en rechtvaardigheidskwesties in de circulaire economie.

Ten eerste, wat betreft **werk en de circulaire economie**, bestaat er een overweldigende reeks rapporten over 'the volume of new jobs created, usually accompanied by largely hypothetical monetary indicators to demonstrate the expected positive macroeconomic outcomes' (Clube, 2022, p. 1), maar is er weinig diepgaand empirisch onderzoek over werk en de circulaire economie. Er wordt gesuggereerd dat dit soort onderzoek kan ingaan op vraagstukken zoals hoe en voor wie circulaire economie-vaardigheden op de arbeidsmarkt vormgegeven kunnen worden (Clube, 2022); hoe werk in een meer circulaire economie kan worden verbeeld en ontworpen (Koning Boudewijnstichting, 2022); en hoe de maatschappelijke keuzes inherent aan transitie naar een circulaire economie op de arbeidsmarkt vormkrijgen (Ampe, Multani, & Bachus, Under review). Daarnaast wijst onderzoek op de ongelijke verdeling van de kosten en baten van een Europese transitie naar een circulaire economie: de arbeidsmarkten van niet-EU stakeholders dragen de zwaarste negatieve gevolgen (Repp, Hekkert, & Kirchherr, 2021).

Ten tweede beïnvloedt de transitie naar een circulaire economie in het globale Noorden **het globale Zuiden**. Er zijn bezorgdheden over de beoogde kosten en baten gelinkt aan de circulaire economie in en tussen regio's in het globale Zuiden en Noorden (Clube, 2022; Repp et al., 2021). Meer specifiek kan de circulaire economie bestaande structurele ongelijkheden tussen het globale Zuiden en Noorden versterken. Er bestaan onder meer verschillen in de toegang tot industrie 4.0, circulaire innovaties en financiering, de onderhandelingsmacht in handelsakkoorden en de nood om eerst te investeren in onmiddellijk vereiste ontwikkelingsdoelen (Barrie, Anantharaman, Oyinlola, & Schröder, 2022). Bovendien observeren een aantal onderzoekers dat een shift naar de circulaire economie, en het formaliseren van arbeid gelinkt aan afval, diepgaandere machtsdynamieken verbergt of buiten beschouwing laat (Carenzo, Juarez, & Becerra, 2022; Wittmer, 2022).

Ten derde worden **rechtvaardigheidsvraagstukken steeds explicieter verbonden aan de circulaire economie**. Via de framing van 'circular society' proberen onderzoekers een circulaire economie te overstijgen die zich hoofdzakelijk richt op groei, technologie en marktgestuurde oplossingen. Ze opperen dat een circulaire economie-transitie niet mogelijk is zonder de inzet en participatie van alle maatschappelijke actoren: er is specifiek aandacht nodig voor 'social justice, equity and inclusion, circular futures need to build on the voices of the many' (Jaeger-Erben et al., 2021, p. 2).

Gelijkaardig onderzoek gaat dieper in op de verschillende **keuzes en spanningsvelden gelinkt aan transitities naar een rechtvaardige circulaire economie**. De circulaire economie wordt, bijvoorbeeld, te vaak als een technische en wetenschappelijke uitdaging benaderd. Het gaat te weinig over 'who is going to decide where and how' (p. 1) en aspecten gelinkt aan macht, rechtvaardigheid en sociaal-politieke implicaties. Een maatschappelijk debat over deze vragen en aspecten kan helpen om te reflecteren op de circulaire economie vanuit feministische-, waardeketen-, werk- en Noord-Zuid-perspectieven om een just transition naar een circulaire economie teweeg te brengen (Pansera, Genovese, & Ripa, 2021). In het Franse voedselsysteem werden twee potentiële effecten van de circulaire economie-verhaal geïdentificeerd: het kan zorgen voor een nieuw debat over de ongelijke toegang tot voeding, maar het kan de sociale en milieuproblematiek in de sector ook verslechteren indien enkel op marktopportunities wordt ingezet. Om dit laatste scenario te vermijden, stellen de onderzoekers dat circulaire economie-initiatieven moeten vertrekken vanuit een 'circular society' in debatten over beslissingsmechanismen, sociale ongelijkheid en de kosten en baten van een transitie (Leipold, Weldner, & Hohl, 2021). Via een gelijkaardige onderzoeksbenadering toont Amerikaans onderzoek dat een diversiteit aan actoren het heeft over verschillende types rechtvaardigheid in de circulaire economie. Overheden en het middenveld hebben het vaker over procedurele en distributieve rechtvaardigheid (cf. intermezzo), terwijl private actoren vaak wijzen naar marktmechanismen om sociale ongelijkheid aan te pakken. Verder observeren de onderzoekers dat een 'overwhelming majority of references to jobs and labor were related to the quantity of jobs promised' (p. 8) en dat het hier niet over arbeidsvoorwaarden of procedurele rechtvaardigheid gaat; dat begrippen zoals 'sociaal' en 'maatschappij' doorgaans worden gebruikt zonder de context te specificeren; en dat er een enorme nadruk ligt op 'the free pursuit of mutual selfinterest, the protection of private property, and freedom of choice' (p. 14). Ze besluiten dat expliciete debatten over rechtvaardigheid en de circulaire economie tot nog toe niet worden gevoerd en stellen voor om in die debatten rechtvaardigheid als een multidimensionaal concept te benaderen (Berry et al., 2021).

2.2 Quo vadis circular justice?

Voor dit rapport wijst bovenstaande literatuuroverzicht er eerst en vooral op dat beleidsmakers, onderzoekers en allerlei initiatieven meer, maar nog steeds **te weinig aandacht besteden aan rechtvaardigheidsvraagstukken** zoals werk, Noord-Zuid-verhoudingen en sociale kwesties in de circulaire economie. Een van de onderzoekers die het 9R framework (Kirchherr, Reike, & Hekkert, 2017) ontwikkelde, observeerde gelijkaardige patronen. Om de transitie naar een circulaire economie rechtvaardig te laten verlopen stelt Kirchherr dat alle maatschappelijke actoren aan de slag moeten met 'circular justice':

'recognizing the full breadth of communities impacted by (shifting to) a circular economy – in particular communities of the Global South; fairly incorporating in particular marginalized communities into relevant decision-making processes; equitably distributing the benefits and costs of (shifting towards) a circular economy.'

Kirchherr

Het literatuuroverzicht toont bovendien dat rechtvaardigheidskwesties in de circulaire economie gepaard gaan met **politieke en maatschappelijke keuzes en spanningsvelden**; verschillende actoren geven een eigen invulling aan het begrip en worstelen om die invulling mainstream te maken. Om met dit politieke karakter van transitie naar een rechtvaardige circulaire economie om te gaan, raadt de literatuur aan om blijvend in debat te gaan over de verschillende interpretaties en keuzes van een transitie naar een rechtvaardige circulaire economie.

Om die redenen peilt dit rapport eerst naar de verschillende interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie in Vlaanderen, waarna het onderzoek heeft ingezet op het aangaan van een debat tussen verschillende perspectieven via twee cocreatiewerkshops. Vooraleer we het materiaal uit de interviews en workshops weergeven in sectie 4, gaat de volgende sectie dieper in op de gebruikte methodologie.

3 Methodologie

In deze sectie beschrijven we de methodologie die gebruikt werd om de onderzoeksvragen te beantwoorden, namelijk hoe stakeholders een rechtvaardige circulaire economie interpreteren en hoe ze kunnen omgaan met die interpretaties. We bespreken achtereenvolgens de interpretatieve onderzoeksbenadering (3.1), de onderzoekstechnieken en -processen (3.2) en reflecteren dan op de interpretaties van de onderzoekers in dit onderzoek (3.3).

3.1 Interpretatieve onderzoeksbenadering

De auteurs van dit rapport lieten zich inspireren door een **interpretatieve onderzoeksbenadering** (Yanow, 2007) met een focus op (1) de interpretatie die stakeholders vanuit hun leefwereld geven aan een fenomeen (e.g. een rechtvaardige circulaire economie), (2) de aannames die schuilgaan achter de specifieke interpretaties en (3) het creëren van debat tussen de verschillende interpretaties (Wagenaar, 2015). Het is een benadering die vaak gebruikt wordt in de tak van de sociale wetenschappen die zich bezighoudt met duurzaamheidsvraagstukken (voor een Nederlandstalig boekhoofdstuk, cf. Block & Paredis, 2019; en voor een Nederlandstalig rapport, cf. De Roeck, Lugen, & Block, 2021).

Ten eerste stelt de benadering dat het in de analyse van politieke en sociale verandering belangrijk is om te begrijpen hoe actoren bepaalde fenomenen interpreteren vanuit hun eigen leefwereld. De benadering bouwt hiervoor op een basisovereenkomst in de sociale wetenschappen die stelt dat ‘the relationship[s] between human beings and the world are mediated by means of collectively created symbolic meaning systems’ (Keller, 2013, p. 2). Heel concreet wil dit zeggen dat elke maatschappelijke stakeholder bepaalde fenomenen, zoals een rechtvaardige circulaire economie, anders zal interpreteren en er op een andere manier betekenis aan zal geven. Nadien trekt die actor eropuit met die specifieke betekenis in allerlei gesprekken met beleidsmakers, partners en wetenschappers, in het geven van studie-, investerings-, wetgevende- en subsidieopdrachten, in het creëren van netwerken, in persberichten en rapporten en op lobbymomenten. Met andere woorden, de interpretaties geven vorm aan actie en de actor met de meeste macht kan er in slagen om een specifieke interpretatie te verankeren in instituties, normen, beleid en de algemene beeldvorming rond een fenomeen, waardoor de interpretatie dominant kan worden (Hajer, 2006). Politieke en sociale verandering richting een rechtvaardige circulaire economie wordt dus beïnvloed door de (dominante) interpretatie van dat fenomeen. *Ten tweede* bestaat het interpretatief onderzoek uit het analyseren van de vanzelfsprekendheden onder bepaalde interpretaties die vormgegeven worden vanuit specifieke leefwerelden. Een manier om dat te doen is door de tegenstellingen en verschillen tussen interpretaties op te zoeken (Feldman, Sköldbberg, Brown, & Horner, 2004), wat in dit onderzoek werd gedaan. *Ten derde* wordt er een debat tussen de verschillende interpretaties gecreëerd, om zo vorm te geven aan nieuwe paden en acties die de multi-actor en complexe setting van duurzaamheidsvraagstukken erkennen en anticiperen op de uitdagingen die ons te wachten staan (Cuppen, 2012; Voss & Kemp, 2006).

In dit rapport is het **zinvol om deze benadering te gebruiken** omdat verschillende actoren andere invullingen geven aan een rechtvaardige transitie en aan een circulaire economie, zoals al duidelijk werd in de vorige secties. Enerzijds bestaat er een diversiteit aan invullingen van een rechtvaardige transitie (cf. intermezzo), en anderzijds werd ook duidelijk dat de circulaire economie op meerdere manieren wordt geïnterpreteerd. Het is aannemelijk dat diverse actoren andere antwoorden formuleren op vragen zoals de rechtvaardige circulaire economie voor wie, door wie, hoe, wanneer en waar. Zo bestaan er wellicht verschillende interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie die verschillende politieke en maatschappelijke keuzes weerspiegelen.

In het kort, de **interpretatieve onderzoeksbenadering** laat ons toe om via interviews zicht te krijgen op (1) hoe de stakeholders vanuit hun eigen leefwereld een rechtvaardige circulaire economie invullen. Deze verschillende interpretaties geven we weer in sectie 4, waardoor (2) de onderliggende aannames en politieke keuzes zichtbaar(der) worden en, ten slotte, zetten we (3) via cocreatiewerkshops een eerste stap in het creëren van een debat tussen de interpretaties en over de politieke en maatschappelijke keuzes voor een rechtvaardige circulaire economie in Vlaanderen.

3.2 Onderzoekstechnieken en -processen

Dit onderzoek volgde de suggesties in de oproep van Vlaanderen Circulair en verkende eerst de richtingen voor een rechtvaardige circulaire economie via interviews en via een literatuurstudie om brede rechtvaardigheidsthema's te selecteren. In een tweede fase verdiepte het onderzoek zich in concrete hefboomen, strategieën en maatregelen door de respondenten, samen met tien extra stakeholders, uit te nodigen voor twee cocreatiewerkshops. In het algemeen stuurden we in het onderzoeksproces sterk aan op een diversiteit aan interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie om nadien in debat te gaan over die interpretaties in de workshops;

De **literatuurstudie** focuste op rechtvaardigheid, circulaire economie en de verbanden tussen beide concepten. Hier werd duidelijk dat rechtvaardige transitie zowel bestaat uit distributieve, erkennende en procedurele aspecten (cf. intermezzo) en dat het begrip – samen met de circulaire economie – gecontesteerd is. Om de analyse richting te geven zochten we naar brede thema's in rapporten en literatuur over rechtvaardigheid en circulaire economie. Een deel van die thema's werd ook verder verfijnd met de stuurgroep van het onderzoek en de respondenten. Uiteindelijk selecteerden we een **zesttal rechtvaardigheidsthema's** die ook in de literatuur over de circulaire economie en rechtvaardigheid aan bod komen: armoede (e.g. Van Doorselaer & Coene, 2019), globale Zuiden (e.g. Barrie et al., 2022), gender en diversiteit (e.g. Pla-Julián & Guevara, 2019), werk (e.g. Clube, 2022) en financiering (e.g. Ozili, 2021), terwijl de literatuur over rechtvaardigheid en duurzaamheid intergenerationele thema's behandelt (e.g. Sovacool, Martiskainen, Hook, & Baker, 2019). Niettegenstaande dat deze thema's ons toelieten om met een open en twijfelende houding verschillende interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie te verkennen, geven we ook mee dat deze thema's vast en zeker vatbaar zijn voor wijziging en kritiek in vervolgstappen.

Tijdens de literatuurstudie vonden ook een aantal overlegmomenten plaats tussen de drie auteurs van dit rapport en de stuurgroep van Vlaanderen Circulair. Hier werden de thema's verder verfijnd en bevestigd, terwijl het ook belangrijk werd geacht om de zogenaamde maatschappelijke vijfhoek¹ te betrekken in het onderzoek. Bovendien werd aan de hand van een brainstorm bekeken wie in Vlaanderen bezig was met deze thema's en de circulaire economie.

Voor **de selectie van respondenten** categoriseerde we potentiële respondenten en organisaties per thema in de maatschappelijke vijfhoek. Op dit moment werd duidelijk dat verdere afbakening nodig was omdat thema's zoals armoede, globale Zuiden of werk te breed zijn voor een eerste verkennend onderzoek over een rechtvaardige circulaire economie. De onderzoekers en de stuurgroep beslisten daarom om zowel in de interviews als in de workshops (hoofdzakelijk) aan de slag te gaan met personen die de circulaire economie en minstens één van de zes rechtvaardigheidsthema's kenden. In deze fase was het niet altijd evident om een vertegenwoordiger te vinden die, bijvoorbeeld, iets wist van circulaire economie en diversiteit of gender, hoewel deze perspectieven vanuit een intersectionele blik wel vertegenwoordigd werden door de geselecteerde respondenten en hun organisaties.

In het begin van 2022 nam de eerste auteur van dit rapport **twintig (online) interviews** af. Zoals blijkt uit Tabel 1, ging het om een diverse groep aan actoren die, zoals gezegd, allemaal affiniteit hebben met de circulaire economie. De selectie gebeurde aan de hand van de thema's, de maatschappelijke vijfhoek, het netwerk van de onderzoekers en stuurgroep (i.e. purposive sampling) en via snowball sampling (Yin, 2016). Voorafgaand aan het interview werden relevante beleidsdocumenten, rapporten, persberichten en publicaties doorgenomen om het perspectief van de respondent te leren kennen. De interviews duurden 60-130 minuten en tijdens de interviews werd het perspectief en de kennis van de respondent gevolgd en centraal geplaatst. Doorgaans begonnen de interviews met vragen over de professionele carrière, de huidige job en ontwikkelingen rond de circulaire economie, waarna de focus verschoof richting de relevante rechtvaardigheidsaspecten en de bijhorende problemen, oplossingen en verantwoordelijkheden. De afrondende vragen peilden naar het belangrijkste onderwerp dat besproken werd, vergeten of genegeerde onderwerpen en nieuwe respondenten. Het werd tijdens de interviews al duidelijk dat de respondenten en hun organisaties verschillende invullingen gaven aan een transitie naar een rechtvaardige circulaire economie.

De **analyse van de interviews** verliep als volgt. Tijdens de interviews werden uitgebreide notities genomen die na elk interview onmiddellijk werden gedigitaliseerd en aangevuld met specifieke stukken uit de geluidsopnames. Na een vijftiental interviews werden fragmenten uit deze overzichten gecategoriseerd binnen de zes rechtvaardigheidsthema's (cf. sectie 4).

In april en mei werden op twee namiddagen **twee cocreatie-workshops georganiseerd** bij OVAM in Mechelen. De deelnemers bestonden uit de geïnterviewde personen en een tiental extra personen waarmee doorgaans een voorbereidend gesprek werd gevoerd. Het verloop van de eerste workshop kan als volgt samengevat worden: kennismaking tussen de deelnemers in duo's; een presentatie van de resultaten uit de interviews (look op grote posters weergeven) en de twee brillen (cf. intermezzo); per thema twee opeenvolgende brainstormmomenten over het belang en het resultaat van een rechtvaardige circulaire economie met ongeveer vijf deelnemers en een moderator (van Vlaanderen Circulair of HIVA-KU Leuven) per brainstormmoment; een plenaire pitch per thema en een discussie. De tweede workshop verliep als volgt: kennismaking en opfrissing van de thema's in duo's; toelichting van de twee brillen; brainstorm per vijf in twee rondes per thema over wie (de eigen organisatie, overheden, bedrijven, middenveld, financiële instellingen, Vlaanderen Circulair ...) welke rol kan opnemen in een rechtvaardige transitie; in een derde ronde werd gevraagd om prioriteiten te stellen op korte, middellange en lange termijn; en ten slotte kwamen de prioriteiten terecht op een tijdlijn en volgde een plenaire pitch en discussie.

Het volgende **materiaal uit de workshops** werd gebruikt om het empirisch overzicht (sectie 4) verder aan te vullen: de posters waarop de deelnemers brainstormden werden gedigitaliseerd, de plenaire discussie werd getranscribeerd en de moderators bezorgden ook steeds een verslag van hun brainstormtafel.

In de twee workshops lag de nadruk op **leren, het herdefiniëren van problemen en vertrouwen opbouwen**, wat bij enkele deelnemers vragen opwekte over de impact en het resultaat van de workshops. Hoewel coproductie en -creatie zich laten kenmerken door spanningen tussen het proces en het resultaat (Chambers et al., 2022), legden we als onderzoekers de focus op het proces omdat er uit de interviews zeer diverse interpretaties naar voren kwamen en omdat een rechtvaardige circulaire economie onontgonnen terrein is in Vlaanderen. Verder verliepen beide workshops op een constructieve manier en de moderators, stuurgroep en onderzoekers observeerden in de groep een **grote bereidheid om in debat te gaan over de invulling van een rechtvaardige circulaire economie**. Ondanks de verschillende politieke en maatschappelijke keuzes, contexten, achtergronden ... wilden de deelnemers tijdens de workshops samenwerken en heerste er, zeker op de lange termijn, een overtuiging om een rechtvaardige circulaire economie samen te realiseren. Tabel 1 toont de organisaties die werden gevraagd om bij te dragen en de manier waarop ze dat deden.

Tabel 1: Organisaties die werden gevraagd om deel te nemen aan het onderzoek

ORGANISATIE	TYPE ORGANISATIE	VOORBEREIDEND GESPREK/INTERVIEW	DEELNAME WORKSHOP 1 OF 2
ABVV	Vakbond	✓	2
Agoria	Werkgeversfederatie	x	x
AMAB	Maatwerkbedrijf	✓	1
BNP Paribas Fortis	Investeerder/bank	✓	1&2
Bond Beter Leefmilieu	Middenveld	✓	1&2
BSH Home Appliances	Bedrijf	x	1&2
Catapa	Middenveld	✓	1&2
Colruyt	Bedrijf	✓	2
Deceuninck	Bedrijf	✓	x
Deme	Bedrijf	x	x
Denuo	Werkgeversfederatie	✓	1
Departement WSE	Overheid	✓	2
De Transformisten	Middenveld	✓	1&2
Essenscia	Werkgeversfederatie	✓	1
Geen	Arbeidsmarktdeskundige	✓	1&2
Febelfin	Werkgeversfederatie	x	x
FRDO	Adviesraad overheid	✓	1&2
Herwin	Werkgeversfederatie	✓	1
Koning Boudewijnstichting	Middenveld	✓	1&2
Livable	Bedrijf	✓	x
Saamo	Middenveld	✓	1&2
Reset. Vlaanderen	Middenveld	✓	1&2
SERV	Adviedraad overheid	✓	1
Sociale Innovatiefabriek	Middenveld	x	x
Syntra Brussel	Overheid	✓	1
Test Aankoop	Middenveld	✓	1
Trividend	Investeerder/bank	✓	1
Universiteit Antwerpen	Kennisinstelling	✓	1&2
Universiteit Gent	Kennisinstelling	✓	x
Unizo	Werkgeversfederatie	✓	2
VDAB	Overheid	x	x
Vlaamse Jeugdraad	Adviesraad Overheid	✓	1
Vlaanderen Circulair	Overheid	✓	1&2
VIAIO	Overheid	x	1&2

3.3 Reflexiviteit en rechtvaardigheid

Hoewel we in 3.1 duidelijk maakten dat dit rapport via een interpretatieve onderzoeksbenadering focust op hoe maatschappelijke stakeholders een rechtvaardige circulaire economie interpreteren, benadrukt de benadering eveneens de rol van reflectie op de interpretatie of **sense-making van de onderzoeker zelf** (Schwartz-Shea & Yanow, 2012). Een deel van die reflectie is te vinden in de vorige sectie, maar het is eveneens belangrijk om te reflecteren over de eigen positie en de resulterende keuzes.

In dit onderzoek werden de belangrijkste **interpretaties gemaakt door de eerste auteur** van dit rapport; ik ben onder meer een witte, hoogopgeleide man en dat kan invloed gehad hebben op het resultaat. Net zoals in eerder werk, waar ik kanttekeningen plaatste bij wat als ‘normaal’ en ‘objectief’ wordt gezien door vragen te stellen over ‘normaal’ voor wie, waarom en hoe (Ampe, 2022), stelde ik in dit traject vragen over ‘rechtvaardig’ voor wie, door wie en hoe. Ondanks die benadering sloot ik bepaalde interpretaties uit doorheen dit traject. Bijvoorbeeld, door deelnemers te selecteren op hun kennis van de circulaire economie en een rechtvaardigheidsthema, verloor ik, achteraf gezien, een deel van de perspectieven op rechtvaardigheid uit het oog. Hoewel deze opdracht beperkt is en het om een eerste stap gaat, kon ik hier ook vertrekken vanuit gesprekken met, bijvoorbeeld, personen in armoede en hun organisaties om dan in te gaan over wat de circulaire economie voor hen kan betekenen (wat bijvoorbeeld gebeurde in het Fair Energy Transition For All project, cf. James et al., 2022).

Verder, hoewel ik erin slaagde om een tiental vrouwen te betrekken, lukte het mij – mede door de beperkte verspreiding van de circulaire economie – niet om meer vrouwen en, bijvoorbeeld, meer mensen van kleur en de organisaties die hen vertegenwoordigen te betrekken. Daarbovenop werd er tijdens de eerste workshop opgemerkt dat diversiteit niet vermeld werd als thema. Om die reden wijzigde ik, in samenspraak met de stuurgroep, de andere onderzoekers en deelnemers, het thema ‘gender’ in ‘diversiteit’ met een focus op uitsluiting, racisme, gender en patriarchisme. Ik voeg ook toe dat ik besliste om geen nieuwe personen te betrekken in de tweede en laatste workshop door de beperkte omvang van deze opdracht en om tokenism² te vermijden.

Hoewel de sense-making van de onderzoekers hier wordt benadrukt, stroken de methodologie en de methodes met alle wetenschappelijke criteria. Dit onderzoek is dus een gepaste, doch exclusieve, eerste stap om een rechtvaardige circulaire economie te begrijpen. Daarnaast wijzen bovenstaande voorbeelden erop dat **elk onderzoek naar rechtvaardigheid in meer of mindere mate exclusief** is; het zal altijd bepaalde interpretaties en perspectieven uitsluiten of er blinde vlekken voor hebben. In die context is reflexiviteit en transparantie over de gemaakte interpretaties belangrijk om zo continu te streven naar de inclusie van een diversiteit aan perspectieven en dus naar meer procedurele en erkennende rechtvaardigheid (cf. intermezzo) in een volgend onderzoek of initiatief (cf. sectie 5).

---

2 Slechts plichtmatig of symbolisch een inspanning leveren voor meer inclusie

4 Beschrijving van het empirisch materiaal

Deze sectie verkent de eerste onderzoeksvraag over hoe Vlaamse actoren een rechtvaardige circulaire economie interpreteren. Door de beperkte omvang van de opdracht vond geen diepgaande analyse plaats van het empirisch materiaal. Hieronder staat dus een beschrijving van wat aan bod kwam in de interviews en workshops, waarin we – aansluitend op de interpretatieve methodologie – focussen op verschillende interpretaties, keuzes en spanningsvelden. Meer algemeen trekt het overzicht het rechtvaardige circulaire economie-concept open: het toont dat het gekenmerkt is door complexiteit en meerdere interpretaties die gemaakt worden vanuit de leefwereld van de deelnemers. Die interpretaties wijzen op verschillende politieke en maatschappelijke keuzes en, meer specifiek, op het politieke karakter van transities, waar we dieper op ingaan in de vijfde sectie.

Specifiek beschrijven we hieronder het materiaal uit de interviews en workshops per rechtvaardigheidsthema- of perspectief waarmee de deelnemers de circulaire economie onder de loep namen. De lezer kan een thema onafhankelijk van de andere thema's verkennen en dan verder lezen in het intermezzo of de vijfde sectie. Dit zijn de zes thema's:

- 1 Armoede
- 2 Globale Zuiden en globale Noorden
- 3 Intergenerationele aspecten
- 4 Diversiteit
- 5 Werk
- 6 Financiering en investeren

Binnen deze zes rechtvaardigheidsthema's is het materiaal als volgt georganiseerd:

- Samenvatting van het verzamelde materiaal (omkaderd)
- Materiaal uit de interviews en gesprekken: van algemene naar specifieke vraagstukken
- Workshop 1: waarom is het belangrijk om een rechtvaardige circulaire economie te benaderen vanuit dit specifieke thema of perspectief (e.g. armoede, globale Zuiden ...), en wat zal het resultaat zijn als dat gedaan wordt?
- Workshop 2: wie kan hoe welke acties ondernemen om een rechtvaardige circulaire economie vanuit een specifiek thema of perspectief vorm te geven?

4.1 Armoede

De circulaire economie creëert kansen om te luisteren naar en tegemoet te komen aan de noden van personen in armoede, en via leasen, deelsystemen, weggeefacties, betaalbare circulaire producten en tewerkstelling. Tegelijk is de circulaire economie nu hoofdzakelijk gericht op bezitters en hooggeschoolden waardoor bestaande productie- en consumptiepatronen worden gekopieerd.

4.1.1 Materiaal uit de interviews en gesprekken

Algemene vraagstukken over armoede en de circulaire economie

Het merendeel van de respondenten geeft aan dat er vaak *over* mensen in armoede wordt gesproken, terwijl **er ook een keuze is om personen in armoede autonomie te geven en met hen te spreken**. Zo kan er geluisterd worden naar de antwoorden op vragen zoals: wat betekent een rechtvaardige circulaire economie voor personen in armoede, en hoe kan die vormkrijgen? Wat zijn de noden van mensen in armoede? Hoe kunnen mensen in armoede in staat gesteld worden om mee te draaien in de circulaire economie? Krijgen ze evenveel kansen in de circulaire economie? Waarom (niet)? Daarbij aansluitend geeft een aantal respondenten aan dat een eerste stap zou kunnen bestaan uit een debat, geïnitieerd door de repair movement en Vlaanderen Circulair, met organisaties gefocust op mensen in armoede.

Daarnaast stellen zich minstens **drie specifiekere keuzes** rond mensen in armoede in de circulaire economie. Ten eerste geeft een aantal respondenten aan dat er naast de kringloopwinkels allerlei informele tweedehandscircuits bestaan die andere doelgroepen bedienen. Zij vinden kringloopwinkels vaak te duur en gaan onderling ruilen en delen. De vraag stelt zich hoe deze groep kan meegenomen worden in de circulaire economie. Aansluitend op het thema werk (cf. infra), ten tweede, is het voor aantal respondenten duidelijk dat er een nog laagdrempeligere vorm van werk kan bestaan naast het werk in de sociale economie. Anderen wijzen er ook op dat werk een hefboom is die tegelijk de context van armoede kan aanpakken. Als derde wordt er aangereikt dat er kan geleerd worden van mensen in armoede op het vlak van onderling ruilen, lenen, delen en urban mining, en de zorg voor spullen, elkaar en de planeet. Deze activiteiten vallen buiten formele categorieën zoals arbeid-loon en het BNP; de vraag stelt zich dan ook hoe de maatschappij die zorg en **conviviale relaties**³ die erbij komen kijken, kan waarderen.

3 Het vermogen om creatief en autonoom omgaan met anderen en de omgeving om aan de eigen behoeften te voldoen.

Vraagstuk over de toegankelijkheid van diensten en producten in de circulaire economie

Meerdere respondenten hadden het bij dit thema, maar ook bij het intergenerationele- en diversiteitsthema, over het vraagstuk rond **toegankelijkheid**. De respondenten die regelmatig in aanraking komen met de leefwereld van mensen in armoede reiken een aantal cruciale vragen en keuzes aan rond toegankelijkheid. Bijvoorbeeld, hebben personen in armoede voldoende vaardigheden voor de circulaire economie? Is die circulaire economie afgestemd op hun materiële en culturele noden? Hebben mensen in armoede toegang tot internet, bank- en kredietkaarten en vervoer om, bijvoorbeeld, spullen op te halen uit weggeefgroepen? Is het zonder bezit mogelijk om te participeren in de deeleconomie en kan een gehuurd huis circulair gemaakt worden? In de context van product-dienst-combinaties komen vragen aan bod zoals hoe de contracten zijn vormgegeven en of ze leesbaar en begrijpelijk zijn? Kan de waarborg betaald worden en wat gebeurt er bij defecten? Meer algemeen vraagt dit om keuzes over hoe en door wie deze vragen aangepakt kunnen worden.

Vraagstuk over de betaalbaarheid en het aanbod van circulaire producten en diensten

De respondenten haalden herhaaldelijk het vraagstuk over de betaalbaarheid en het aanbod van circulaire producten en diensten aan, waarbij een diversiteit aan keuzes werd aangereikt. Sommige actoren stellen dat het inzetten op de circulaire economie zal leiden tot meer groei waardoor er ook meer geld kan gaan naar flankerend armoedebelaid dat, bijvoorbeeld, bepaalde producten goedkoper maakt voor mensen in armoede. In deze context geven enkelen ook aan dat de circulaire ambities van overheden investeringen vragen van bedrijven, maar dat hun circulaire businessmodellen nog niet rendabel zijn, waardoor de betaalbaarheid van circulaire producten daalt. Om hiermee om te gaan moet de overheid een flankerend beleid voeren of de ambities bijstellen.

Daartegenover stellen anderen dat bedrijven zeggen dat de prijzen zullen stijgen waarop beleidsmakers schrik krijgen, van bijvoorbeeld gele hesjes, en daarop de circulaire economie-ambities gaan afremmen. Het gevolg is dat verandering zo uitblijft met het argument van betaalbaarheid en rechtvaardigheid, terwijl deze respondenten net argumenteren dat ingrijpen rechtvaardig is. Bovendien geeft een aantal respondenten aan dat een rechtvaardige circulaire economie niet bestaat uit het creëren van minimale sociale correcties en flankerend beleid; de overheid moet ervoor zorgen dat iedereen voldoende inkomen heeft om circulair te consumeren. Dit kan verder verwezenlijkt worden door het perspectief en de noden van mensen in armoede van bij de start mee te nemen in het vormgeven van de circulaire economie.

Naast deze spanningen en keuzes, komen er in dit vraagstuk nog **drie andere spanningsvelden** gelinkt aan een rechtvaardige circulaire economie aan bod. *Ten eerste*, een aantal actoren schaart zich achter maatregelen die aansturen op ecodesign omdat de levensduur van producten dan, bijvoorbeeld, verdubbelt waardoor de koopkracht van consumenten en werknemers ook verdubbelt. *Ten tweede* vrezen enkele actoren dat het hoogwaardig recyclen van textiel en elektro via uitgebreide producentenverantwoordelijkheid kan leiden tot het verdwijnen van herstel- en tweedehands-circuits die doorgaans kwetsbare consumenten bedienen, die dan mogelijk geen toegang meer zullen hebben tot circulaire producten. *Ten derde*, opperen enkele respondenten dat het zinvol is om bij het uitwerken van circulaire economie-innovaties en -projecten eerst te focussen op het bedienen van kansengroepen, waardoor het nadien eenvoudiger is om op te schalen naar meer gegoede doelgroepen.

4.1.2 Inzichten uit de workshops

Vooraleer de aandacht te richten op armoede, geven we aan dat sommige deelnemers tijdens de eerste workshop het begrip verbreed hebben om het zo ook te hebben over, bijvoorbeeld, de superrijken en ongelijkheid en onrechtvaardigheid. Anderen gaven dan weer aan dat het ook belangrijk is om het over armoede in het bijzonder te hebben.

In de eerste workshop wezen de deelnemers op **vijf brede aspecten die het belang duiden van het benaderen van de circulaire economie vanuit een armoedeperspectief**. *Ten eerste* is rechtvaardigheid niet gelijk aan het creëren van gelijke kansen bij de start maar wel bij de uitkomst; concreet moet, bijvoorbeeld, het onderwijs onderweg corrigeren zodat iedereen bij het einde van het onderwijs dezelfde kansen heeft. *Ten tweede* ging het, zoals in de interviews werd aangehaald, ging het ook over een toegankelijke, laagdrempelige, betaalbare, participatieve en verbindende circulaire economie voor iedereen. *Ten derde* werd armoede niet alleen neergezet als een illustratie van een systeemfout in de lineaire economie, maar kan die systeemfout zich evengoed of extremer uiten in de circulaire economie. Tot nu toe reproduceren dominante modellen van de circulaire economie die systeemfout; er wordt te veel gefocust op het optimaliseren van het bestaande systeem. Om hiermee om te gaan moet een rechtvaardige transitie het vertrekpunt en de doelstelling vormen van een circulaire economie. *Ten vierde* wezen de deelnemers op de grondstoffenproblematiek en dekoloniseringssnood en de link met armoede (cf. thema globale Zuiden). *Ten slotte* speelt armoede ook een rol bij ondernemingen volgens de deelnemers: in vergelijking met grote ondernemingen slagen kmo's en micro-ondernemingen er minder in om in te spelen op de versnellingen in de transitie naar een circulaire economie en gaan zo achterophinken.

Door **de circulaire economie te benaderen met een armoedeperspectief, beogen de deelnemers vijf resultaten**. *Ten eerste*, zoals in de interviews, werd er sterk gewezen op de stem en noden van mensen in armoede en dat die in heel het debat over de circulaire economie aan bod moet komen om uitkomsten mee vorm te geven. Dit gesprek moet verder plaatsvinden in een veilige omgeving en kan zorgen voor het wegnemen en verlagen van drempels voor mensen in armoede in de circulaire economie. *Ten tweede*, dit debat moet voor verbinding zorgen tussen diverse sociale groepen en hun vaardigheden. Om deze verbinding te creëren wordt een cruciale rol toegedicht aan onderwijsactoren, die moeten aansturen op interdisciplinaire samenwerkingen en het waarderen van talenten in plaats van diploma. *Ten derde* kan dit debat dieper ingaan op hoe circulaire technologieën en innovaties zowel mensen in armoede uitsluit als hun kansen biedt. *Ten vierde* moet het resultaat zijn dat armoede niet meer bestaat in een circulaire economie die mens en natuur centraal zet. In dit model is de circulaire economie geen doel op zich maar een hefboom naar een ander economisch systeem met andere behoeftes, waarbij Doughnut Economics regelmatig werden vermeld. *Ten slotte*, in de discussie na de plenaire pitch, discussieerden de deelnemers hoofdzakelijk over de betaalbaarheid van circulaire producten (cf. interviews).

In de tweede workshop gingen de deelnemers dieper in op **wie, hoe welke acties kan ondernemen om een rechtvaardige circulaire economie vanuit een armoedeperspectief vorm te geven.**

Het gros van die acties moet volgens de deelnemers op korte termijn genomen worden. Gelijklopend met de interviews en de eerste workshop, was er *ten eerste* eensgezindheid over het 'structureel horen' van personen in armoede en armoedeorganisaties in circulaire governance-processen. Dat kan onder meer in een vervolgonderzoek en binnen Vlaanderen Circulair door armoedeorganisaties (e.g. Saamo, Netwerk tegen Armoede, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, en Verenigingen waar armen het woord nemen) uit te nodigen of, omgekeerd, erbij te gaan aankloppen. Verder hebben organisaties zoals Reset.Vlaanderen en The Shift heel wat ervaring rond de circulaire economie en armoede, en de rechtvaardigheidsprincipes van onder meer de Internationale Arbeidsorganisatie. Hier voegen de deelnemers aan toe dat dit engagement structureel kan worden als er beleids capaciteit voor is in de vorm van tijd, middelen of, bijvoorbeeld, een beleidsmedewerker sociale inclusie bij Vlaanderen Circulair.

Ten tweede, kan het middenveld het armoedeperspectief en de rechtvaardigheidsdimensie van de circulaire economie kunnen bewaken en benoemen. Net zoals bij de rechtvaardigheidsdimensie van de energietransitie, kunnen ze die dimensie uitdrukkelijker thematiseren voor de circulaire economie, waardoor er ook meer draagvlak voor het beleid wordt gecreëerd.

Ten derde, wat betreft dat beleid, suggereren de deelnemers onder meer dat er structureel een systematische sociale toets uitgebouwd kan worden voor al het beleid, subsidies en projectoproepen rond de circulaire economie; dat er collectief en structureel moet ingezet worden op het armoede-probleem met een ambitieus beleid van armoedebestrijding als context (bijvoorbeeld, ga geen taks op dieselwagens invoeren, die kwetsbare groepen raakt, als er nog geen collectief openbaar vervoer is uitgebouwd); en, verder bouwend op dit rapport, dat er meer diepgaand en empirisch studiewerk nodig is rond rechtvaardigheid en de circulaire economie.

Ten vierde, reikten sommige deelnemers oaan dat overconsumptie in beeld moet gebracht worden als onrechtvaardig en dat er moet worden gestreefd naar welvaart binnen planetaire grenzen (e.g. Doughnut Economics) in onderzoeksopdrachten, fiscaliteit, communicatie en wetgeving. Dit streven kan vormgeven aan creatieve oplossingen. Net zoals bij het intergenerationele thema kwam het woord 'gulzigheid' hier aan bod om duidelijk te maken dat bepaalde groepen en/of generaties meer consumeren en een zwaardere verantwoordelijkheid dragen. Hoewel er veel discussie was over het gebruik van dit woord in communicatieprocessen (cf. infra), leek een deel van de deelnemers de onderliggende mechanismen van overconsumptie en verantwoordelijkheden wel te begrijpen en te delen. Aansluitend geven sommige deelnemers aan dat er moet gewerkt worden aan een coalitie van organisaties die oog heeft voor de reële verschillen van de positie van personen in armoede en van wie te veel consumeert. *Ten vijfde*, wezen de deelnemers erop dat er flexibiliteit nodig is op bedrijfsniveau op vlak van laaggeschoolden, arbeidsuren, werk-privé balans ... (cf. materiaal uit de interviews).

Voor de middellange termijn, *ten slotte*, kwam aan bod dat er nood is aan een rechtvaardig kader voor (technologische) innovaties en product-dienst-combinaties. Het vormt een enorme opportuniteit voor mensen in armoede om, bijvoorbeeld via het Papillon project van Saamo en Bosch, toegang te krijgen tot energiezuinige en circulaire toestellen. Tegelijk wordt er, in het verlengde van de eerste workshop, op gewezen dat technologie en innovatie de ongelijkheid kunnen vergroten; het governance-kader moet goed zitten en de context van innovatie is belangrijk.

4.2 Globale Zuiden en globale Noorden

Hoewel de dynamiek tussen het globale Zuiden en Noorden in de circulaire economie weinig aandacht krijgt, is het duidelijk dat de waardeketens en de actoren uit de maatschappelijke vijfhoek waar de circulaire economie invloed op uitoefent zich uitstrekt van het globale Zuiden tot het globale Noorden.

4.2.1 Materiaal uit de interviews en gesprekken

Net zoals bij het thema armoede, merkten meerdere respondenten op dat er vaak over het globale Zuiden wordt gesproken, terwijl er ook kan gekozen worden om **met gemeenschappen, en de organisaties die hen vertegenwoordigen, in het globale Zuiden te spreken**. In zo een dialoog kan er geluisterd worden naar de noden in het globale Zuiden en de antwoorden geformuleerd vanuit de leefwereld van specifieke gemeenschappen, om vervolgens een rechtvaardige circulaire economie verder vorm te geven.

Verder stelde het merendeel van de respondenten dat de ecologische en maatschappelijke **impact van de circulaire economie op het globale Zuiden grotendeels verborgen blijft**. In die context suggereerden enkelen dat het perspectief van mondiale waardeketens kan helpen om een en ander in een ander daglicht te plaatsen. De waardeketen van, bijvoorbeeld, ICT laat toe om vragen te stellen zoals wie ICT-producten waar ontwerpt? Wie de grondstoffen voor ICT-producten waar en hoe ontgint? Wie die producten hoe assembleert en op welke plaats? Wie die producten waar consumeert, en op welke plaats ze nadien als afval worden verwerkt? Hier werd toegevoegd dat dit perspectief toelaat om vragen te stellen op het kruispunt van meerdere rechtvaardigheidsaspecten gekoppeld aan de circulaire economie, namelijk formele en informele arbeid, gender en tewerkstelling, armoede, ongelijkheid en de financiering van herstelbetalingen.

Daarnaast formuleren verschillende respondenten minstens **drie specifiekere keuzes** rond circulaire economie en het globale Zuiden. *Ten eerste* wierpen een aantal respondenten vragen op over hoe het globale Zuiden opnieuw ten dienste staat van de (circulaire) economie van het globale Noorden en over hoe de historische verantwoordelijkheid van het globale Noorden kan meegenomen worden in het vormgeven van een circulaire economie voor het globale Zuiden. In een gelijkaardige context, *ten tweede*, vroegen een paar respondenten hoe de circulaire economie van het globale Noorden invloed uitoefent op (informele) markten en tewerkstelling in het globale Zuiden. *Ten derde*, werd de vraag gesteld of de circulaire economie in de EU kan zorgen voor een vermindering in grondstoffenconflicten in het globale Zuiden omdat de grondstoffenafhankelijkheid daalt, waardoor ook ontwikkelingshulp beter of anders benut kan worden.

4.2.2 Inzichten uit de workshops

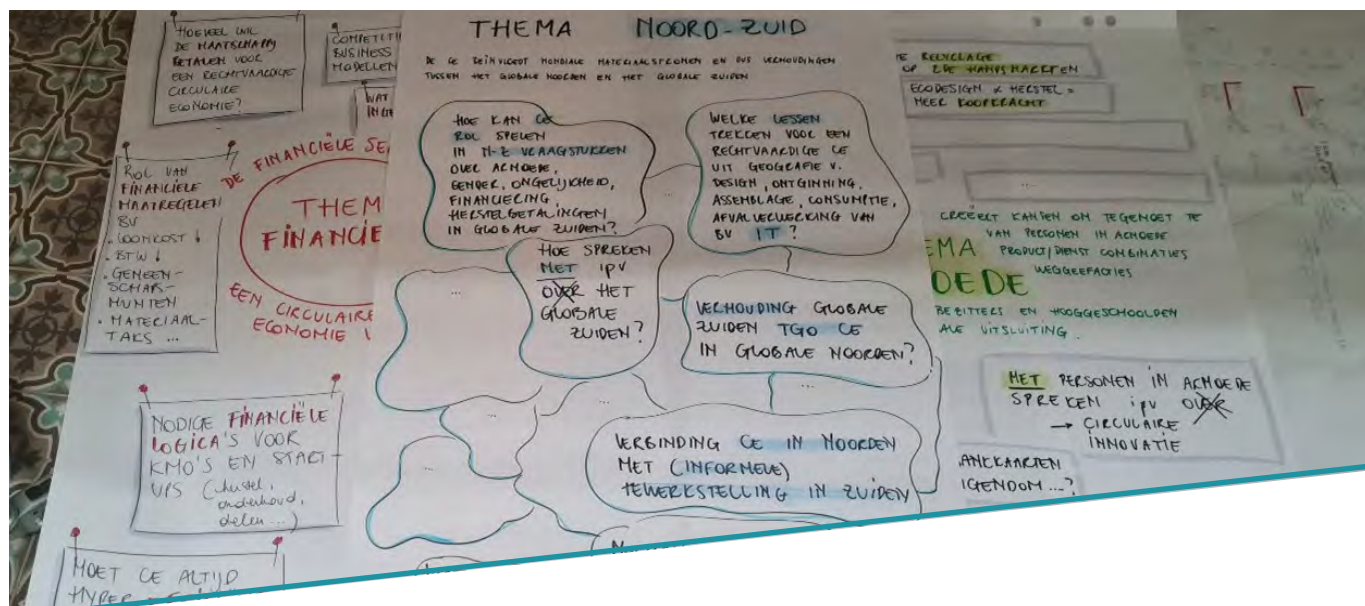
In de eerste workshop wezen de deelnemers op **drie aspecten die het belang duiden van het benaderen van de circulaire economie vanuit een globale Zuiden-perspectief**. Met *het eerste* aspect wijzen de deelnemers op brede patronen die de mondiale verhouding tussen de circulaire economie en het globale Zuiden karakteriseren: naast het globale Zuiden moet er ook gefocust worden op oorzaken van het grondstoffen- en milieuprobleem en de bijhorende producthonger van het globale Noorden, op de schaarse grondstoffen die vaak in onnodige spullen kruipen, op de export van afval naar het globale Zuiden, en op het internaliseren van kosten gelinkt aan de impact van het globale Noorden op het Zuiden.

Ten tweede, in de context van een globale Zuiden-perspectief op de circulaire economie, stellen de deelnemers dat het belangrijk is om te spreken met, luisteren naar en leren van het globale Zuiden om diversiteit aan oplossingspistes te ontwikkelen. Enerzijds moet het globale Noorden niet uitleggen aan het globale Zuiden hoe de circulaire economie vorm te geven, maar moet het net een context scheppen waarin er ruimte is voor autonomie van het globale Zuiden en voor het formuleren van een eigen stem en boodschap. Anderzijds valt er veel te leren van regio's in het globale Zuiden rond reparatie, materiaalgebruik, efficiëntie ... en zal het globale Noorden een deel van die lessen, en bijhorende talenten, nodig hebben.

In het plenaire gedeelte, *ten derde* wordt het belang van een globale Zuiden-perspectief op de circulaire economie verder gespecificeerd. Het merendeel van de deelnemers stelt dat er, ook in de context van de circulaire economie, moet nagedacht worden over het herstel van de schade die het globale Noorden al heeft aangericht via kolonisatie. Aansluitend op dit aspect ontspint zich ook hier een discussie over 'gulzigheid' en taalgebruik (cf. supra). Specifiek discussiëren de deelnemers over volgende vragen en keuzes: wie draagt de meeste verantwoordelijkheid voor onrechtvaardigheid? En hoe kan dat benoemd worden? Is dat door bepaalde groepen te stigmatiseren via specifiek taalgebruik of door oplossingspistes aan te reiken waarop die groepen hun gedrag kunnen wijzigen? Gaat het over zelfkritiek (in het globale Noorden) of over het brengen van een positief verhaal rond de circulaire economie? Hoe krijgt de maatschappij zo iedereen mee in een rechtvaardige circulaire economie? Waar trekt de maatschappij de grens op het vlak van de eerder vermelde verantwoordelijkheden? De deelnemers merken op dat er dialoog nodig is over deze vragen tussen het globale Zuiden en Noorden. Afsluitend merkt een moderator van de brainstormtafel op dat er veel animo is om dit thema op de radar te houden, ook al is het niet het kernthema van het grootste deel van de deelnemers.

Door de **circulaire economie te benaderen met een globale Zuiden-perspectief, beogen de deelnemers een vijftal resultaten te bereiken**. *Ten eerste* willen ze transparantie van de hele keten rond het gebruik van grondstoffen en producten, een faire prijssetting voor producten en grondstoffen en eerlijke internationale relaties. Aansluitend, *ten tweede*, hadden de deelnemers het over een rechtvaardige verdeling van grondstoffen. Hier werd er verwezen op de energietransitie die nu hoofdzakelijk vorm wordt gegeven in het globale Noorden, maar met zeldzame grondstoffen uit het globale Zuiden, terwijl de transitie daar ook vorm moet krijgen. *Ten derde* werd er door de deelnemers opgeroepen tot ambitieuzere beleidsdoelstellingen met flankerend beleid en een eventuele rol voor Vlaanderen Circulair om dit aan te vuren. *Een vierde* beoogde resultaat is het verlagen van de ecologische voetafdruk van groepen met de grootste voetafdruk (i.e. 'de gulzigen'). *Ten slotte* is een stem geven aan de actoren in het globale Zuiden in het circulaire economie-debat ook een resultaat.

In de tweede workshop gingen de deelnemers dieper in op wie, hoe welke acties kan ondernemen om een rechtvaardige circulaire economie vanuit een globale Zuiden-perspectief vorm te geven. Ze formuleerden zeven concrete acties op korte, middellange en lange termijn. Wat betreft de korte termijn zijn er drie concrete acties. Gezien de afhankelijkheid van grondstoffen in het globale Zuiden, kunnen het huidige studiewerk en de bijhorende opdrachten en calls afwijken van scenario's die vertrekken uit een groeiende vraag om grondstoffen; waarom vertrekken de grondstoffenscenario's niet eens vanuit een consumptiekrimp? Ondanks dat deze actie in het plenaire gedeelte wordt verwelkomd, geven enkele deelnemers mee dat er bij een krimp steeds vragen moeten gesteld worden over wie minder moet consumeren; het is een boodschap die, bijvoorbeeld, niet kan en mag gebracht worden in het globale Zuiden of bij jongeren en mensen in armoede.

In navolging van de interviews en de eerste workshop, wordt *een tweede* actie geformuleerd voor onderzoekers en kennisinstellingen. Zij horen de discussie en het onderzoek over (financiële) compensaties en herstelbetalingen voor de historische schade (i.e. reparaties), en die van de circulaire economie, verder te zetten. Het gaat hier onder meer over een compensatie van de extractie van materialen in het globale Zuiden die gebruikt worden in het globale Noorden: is er nood aan een compensatie? Zo ja, hoe kan dit aangepakt worden? Via welke mechanismen? Nadien ontspon de discussie zich over een wetgevend kader rond circulaire en sociale normen om zo compensatieregelingen te vermijden, maar enkele deelnemers wezen ook op de historische schade en de rol van herstel.

Ten derde bouwen de deelnemers verder op de interviews en de eerste workshop en maken ze concreet hoe het globale Zuiden een stem kan krijgen in het debat over de circulaire economie in Vlaanderen. Specifiek kan Vlaanderen Circulair een rol opnemen als aanjager en katalysator van dit debat. Een eerste stap kan in het najaar in 2022 gezet worden door aan te haken bij de najaarscampagne van 11.11.11 rond klimaatrechtvaardigheid. Verder, om het globale Zuiden concreter en tastbaarder te maken, kan Vlaanderen Circulair meer contacten van de Noord-Zuid-beweging opnemen in het netwerk, kunnen de diverse organisaties betrokken in dit onderzoek pilootinitiatieven opzetten met een focus op de hele keten, en kunnen ze contact leggen met hun evenknie in het globale Zuiden. Een deelnemer voegt toe dat een open ruimte creëren om mensen uit het globale Zuiden te laten spreken vaak leidt tot creatieve en diverse inzichten en oplossingen.

Op middellange termijn, *ten vierde*, kunnen de vakbonden verder inzetten op de circulaire economie via hun bestaande werking in het globale Zuiden. Net zoals bij het thema financiering, *ten vijfde*, zetten de deelnemers in op transparantie en de rol van de overheid daarin. Enerzijds moeten de bevoegde overheden ervoor zorgen dat het voor consumenten duidelijk is, via bijvoorbeeld materiaalpaspoorten, welke grondstoffen in producten zitten en van waar die grondstoffen komen. Anderzijds zijn er wetgevende initiatieven nodig die bedrijven verplichten tot transparantie in het grondstoffengebruik in hun keten. *Ten zesde*, zijn er voor de overheden concrete checks en balances nodig in de beleidsdoelstellingen; de deelnemers menen dat er in de huidige Vlaamse energie- en klimaatplannen amper over het globale Zuiden wordt gesproken. In de beleidsdocumenten en -strategieën moeten Noord-Zuid-doelen worden geïntegreerd.

Op lange termijn, *ten slotte*, is het volgens de deelnemers van belang om te gaan werken met grondstoffennormen die vertrekken vanuit de planetaire grenzen en vragen zoals wat kan de planeet aan en wat is er voorradig? Om vandaaruit te vertalen naar beleidsnormen en tegen bepaalde sectoren en bedrijven te zeggen: dit is het, hier moet je het mee doen, om zo ook tot creatieve oplossingen te komen.

4.3 Intergenerationele aspecten

Hoewel intergenerationele aspecten tot nu toe weinig aandacht kregen in het circulaire economie-debat, gaven meerdere respondenten aan dat circulaire economie nauw verbonden is met dit thema en, in het bijzonder, jongeren en toekomstige generaties beïnvloedt.

4.3.1 Materiaal uit de interviews en gesprekken

Net zoals bij de thema's armoede en globale Zuiden stellen de respondenten dat er vaak over jongeren en ouderen wordt gesproken, terwijl er **ook de keuze is om met hen te spreken**. Cruciale vragen in zo een dialoog zijn: hoe geven zij betekenis aan de circulaire economie en wat zijn hun noden? En hoe wordt hun stem na dit gesprek meegenomen in beleidsprocessen? In deze context geven enkele respondenten aan dat jongeren amper betrokken worden bij de politiek en het beleid rond de circulaire economie en zich vaak ook niet erkennen in de beleidsontwikkelingen.

Daarnaast merkten de respondenten **vier spanningen** op met betrekking tot de circulaire economie en intergenerationele kwesties. *Eerst* en vooral stelt zich de vraag wat voor planeet de huidige jongeren en toekomstige generaties erven als er nu niet ingezet wordt op de circulaire economie. *Ten tweede* merkten enkele respondenten op dat een deel van de jongeren focust op individuele acties (i.e. wat kan ik doen), terwijl ze het systemische probleem helaas buiten beschouwing laten. *Ten derde* haalden respondenten, net zoals bij het thema armoede, toegankelijkheid aan; circulaire producten en diensten zijn vaak niet betaalbaar en haalbaar voor jongeren en ouderen. Het gaat bijvoorbeeld over de prijs, tijdstippen en combineerbaarheid van verschillende types van deelsystemen en openbaar vervoer. *Ten slotte* argumenteerden sommige respondenten dat de circulaire economie krijgt in het onderwijs en al zeker niet verweven is in alle vakken. Het gevolg is dat jongeren weinig zicht hebben op hoe ze beleidsontwikkelingen rond de circulaire economie kunnen beïnvloeden en hoe waardeketens eruitzien. Door onvoldoende focus op interdisciplinaire, interculturele, kritische en 21ste-eeuwse vaardigheden die aansluiten op een circulaire economie leren jongeren in het onderwijs amper omgaan met de uitdagingen van morgen.

4.3.2 Inzichten uit de workshops

In de eerste workshop wezen de deelnemers op **drie aspecten die het belang duiden van het benaderen van de circulaire economie vanuit een intergenerationeel perspectief**. Verder bouwend op de interviews, *ten eerste*, stellen de deelnemers dat het niet alleen gaat over welke planeet jongeren erven, maar ook over wie verantwoordelijk is voor de staat van die planeet en de bijhorende onrechtvaardigheid, en hoe dit kan omgedraaid worden om zorgvuldiger (of minder 'gulzig') om te gaan met de planeet en maatschappij. *Ten tweede* en aansluitend, kan er geleerd worden van jongeren omdat er al veel circulaire economie-principes in hun gedrag zitten. *Ten derde*, biedt een rechtvaardige circulaire economie opportuniteiten voor jongeren: een rechtvaardigere circulaire economie kan tegemoetkomen aan de grote druk en rusteloosheid die jongeren nu kennen, terwijl er ook kansen liggen op de arbeidsmarkt en in het ondernemerschap. In deze context geven de deelnemers ook mee dat jongeren (en ouderen) een diverse groep zijn; burgers, consumenten, potentiële werknemers en bovenal actoren in de circulaire economie.

Door de circulaire economie te benaderen **met een intergenerationeel perspectief, beogen de deelnemers volgende drie aaneensluitende resultaten**, die verder werden bediscussieerd in de plenaire sessie op het einde van de workshop. Zoals bij veel andere thema's en in de interview, *ten eerste*, gaven de deelnemers tijdens de workshop aan dat er niet op voorhand moet ingevuld worden hoe jongeren en toekomstige generaties moeten omgaan met de planeet en de maatschappij die ze erven. De deelnemers beogen net om jongeren te betrekken in die beslissing en ze ook beslissingsmacht te geven. Aansluitend en *ten tweede*, mikken de deelnemers op verbinding en uitwisselingen tussen generaties via gedeelde, circulaire waarden die voorbijgaan aan het consumentisme. Om dit te bereiken kunnen verschillende generaties bij elkaar gebracht worden via vragen over hoe ze de circulaire economie beleven en hoe die voor een gelukkig, goed leven kan zorgen. Om de diversiteit in deze groepen te erkennen, voegden de deelnemers nog toe dat er via deze eerste en tweede stap ook kan bekeken worden wat de specifieke noden zijn. Bovendien kan nadien ook gewerkt worden met ambassadeurs (cf. infra; thema's diversiteit en werk). *Ten derde*, ontstond er in de plenaire sessie een discussie tussen de deelnemers over het intergenerationele thema. Er werd gestart met de aspecten autonomie en jongeren 'gewoon de ruimte geven om zelf beslissingen te nemen, binnen een kader uiteraard', terwijl die vraag nadien op scherp werd gesteld door te stellen: 'hoe jongeren, in de plaats van andere generaties, kunnen beslissen over hun eigen toekomst?' De deelnemers leken te delen dat jongeren, en toekomstige generaties, een stem moeten krijgen in het circulaire economie-debat door, bijvoorbeeld, een plaats, inclusief beslissingsmacht, te voorzien aan beslissingstafels en dat daar ook tijd en middelen voor moeten zijn. Met andere woorden, het gaat niet louter over het consulteren van jongeren om nadien, zonder die jongeren, te beslissen. Daaraan wordt toegevoegd dat dit behapbaar moet georganiseerd en dat oudere generaties ervaring hebben en daarom beslissen, terwijl anderen van mening zijn dat die 'ervaring' evengoed gezorgd heeft voor de huidige staat van de planeet. *Tegelijk* ontstond zich een discussie over waarden (cf. supra) waarin werd aangevuld dat nieuwe waarden kunnen helpen om te inspireren, dat er kan geleerd worden van de generaties die soberheid hebben gekend en dat er kan opgelet worden met polariserende en stigmatiserende communicatie om de gedragenheid niet in het gedrang te brengen (cf. de thema's armoede en werk; de deelnemers zijn het hier niet over eens). *Ten slotte*, voegt een deelnemer toe dat het niet alleen gaat over leeftijd en witte oude mannen, maar ook over wie de macht en het geld heeft om beslissingen te beïnvloeden.

In de tweede workshop gingen de deelnemers dieper in op **wie, hoe welke acties kan ondernemen om een rechtvaardige circulaire economie vanuit een intergenerationeel perspectief vorm te geven**. Ze schoven zeven acties naar voren, waaronder twee op korte termijn. Met hoofdzakelijk een focus op jongeren, *ten eerste*, ging de aandacht naar hoe het circulaire economie-debat kan aansluiten op jongeren. Aansluitend op de eerste workshop en zoals bij armoede, globale Zuiden en diversiteit, gaat het enerzijds over het betrekken van jongeren in de relevante fora en beslissingsorganen, waarbij er ook aan tijd en middelen kan gedacht worden om dat te stimuleren omdat jongeren al overbevraagd zijn. Anderzijds gaat het ook over de aanwezigheid van de organisaties die deelnamen aan de workshop en Vlaanderen Circulair op plaatsen waar jongeren al een werking hebben. Hier werd onder meer gedacht aan pilootprojecten om circulaire ondernemers voor de klas te brengen. *Ten tweede*, ging het ook bij dit thema over communicatie: hoe kan er gecommuniceerd worden door en voor jongeren over de circulaire economie? En welke rol spelen de deelnemende organisaties en Vlaanderen Circulair hierin? Verder werd er meegegeven dat de boodschap doorgaans vast ligt maar dat die anders ingekleurd moet worden naargelang de doelgroep, dat verschillende doelgroepen verschillende communicatiekanalen vragen en dat jongeren ook kunnen functioneren als vertaler van die boodschap als ambassadeur, rolmodel of influencer.

Naast deze twee acties stipten de deelnemers nog vier acties aan voor de middellange termijn. *Ten derde*, kunnen de vakbonden in specifieke sectoren meer focussen op generieke vaardigheden gelinkt aan de circulaire economie (cf. infra; thema werk). Aansluitend, *ten vierde*, kunnen de circulaire economie-, 21ste-eeuwse- en generieke-vaardigheden beter opgenomen worden in het onderwijs, waarbij Vlaanderen Circulair een eerste stap kan zetten richting jongeren- en onderwijsvertegenwoordigers. Specifieker werd er aangereikt dat de Vlaamse Jeugdraad kan aansluiten bij Vlaanderen Circulair of omgekeerd. *Ten vijfde*, gaven de deelnemers uit het middenveld aan dat zij al een intergenerationele werking hebben en dat die aanpak kan gedeeld worden met de andere deelnemende organisaties. *Ten zesde*, hoewel er vaak vanuit wordt gegaan dat jongeren veel willen consumeren, kan er verder ook verkend worden hoe jongeren betekenis geven aan het goede leven, welzijn, groei-modellen en consuminderen.

Ten slotte, vullen de deelnemers de zes acties op korte en middellange termijn aan met een opmerking over de lange termijn en een aanvulling in de plenaire sessie. Wat betreft de opmerking, geven enkele deelnemers aan dat het lijkt alsof er weinig langetermijnacties zijn omdat de meeste acties zich, in deze workshop, focussen op korte en middellange termijn. Desalniettemin stippen ze aan dat Vlaanderen Circulair en De Koning Boudewijnstichting al toekomstscenario's ontwikkelden en dat daarop moet gefocust worden. Met betrekking tot de aanvulling, er was erg veel focus op jongeren tijdens de workshop, terwijl het thema intergenerationeel is. Daarnaast stipt een deelnemer aan dat een focus op jongeren vormen en op hun vaardigheden in het voordeel is van een aantal private actoren. Door de focus op de vorming van jongeren rond de circulaire economie komt de nadruk namelijk te liggen op individuele verantwoordelijkheid en/of de verantwoordelijkheid van het onderwijs. Daarnaast wordt er zo ook voorbij gegaan aan de werknemers die nu een job hebben en die dreigen te verliezen door de circulaire economie. Met deze afsluitende opmerking maken de deelnemers duidelijk dat de circulaire economie wel degelijk via een intergenerationeel perspectief moet worden benaderd.

4.4 Diversiteit

Hoewel er tijdens de interviewfase hoofdzakelijk werd gefocust op gender in plaats van diversiteit, was er wel eensgezindheid dat de circulaire economie tot nu toe weinig divers is en baat zou hebben bij meer diversiteit.

4.4.1 Materiaal uit de interviews en gesprekken

Net zoals bij het thema armoede en globale Zuiden werd door meerdere deelnemers gesuggereerd dat de keuze bestaat om **met in plaats van over gemarginaliseerde groepen te spreken**. Uitgangspunten in zo een dialoog zijn onder meer het laten meestappen van gemarginaliseerde gemeenschappen op hun eigen manier in de circulaire economie en luisteren naar hoe zij betekenis geven aan de circulaire economie vanuit de eigen leefwereld en noden. Bovendien stellen de deelnemers zich vragen over hoe het debat over diversiteit, gender en racisme en de circulaire economie aan te zwengelen? En hoe die stemmen dan kunnen meegenomen worden in beleidsprocessen. Anderen voegen toe dat beleidsprocessen veel meer moeten vertrekken vanuit diversiteit die er hoe dan ook is om zo iedereen te waarderen in een transitie naar een circulaire economie.

Daarnaast reikten de respondenten **vier spanningsvelden** aan over diversiteit en de circulaire economie waarover verder debat nodig is. *Ten eerste*, op dit moment voelt de helft van bevolking (i.e. vrouwen) zich niet aangesproken door de circulaire economie, wordt het beleid vormgegeven door en voor de witte oude man en kiezen te weinig vrouwen voor STEM en digitalisering. *Ten tweede*, vrouwen en LGBTQ+ maken deel uit van de circulaire economie maar ondervinden er vaak de zwaarste impact van door, bijvoorbeeld, een exclusieve arbeidsmarkt, onbetaalde en informele arbeid, zorgtaken, langdurige werkloosheid en precare jobs. *Ten derde* en aansluitend geven de respondenten aan dat de circulaire economie de gender- en diversiteitsproblematiek zo kan reproduceren. Net zoals bij het thema armoede, *ten slotte*, geven de respondenten aan dat een circulaire economie kan leren van de vaak onbetaalde zorg die vrouwen op zich nemen, in het bijzonder kan het circulaire economie-debat verrijkt worden door die zorg anders te waarderen.

4.4.2 Inzichten uit de workshops

In de eerste workshop wezen de deelnemers op **drie aspecten die het belang duiden van het benaderen van de circulaire economie vanuit een diversiteitsperspectief**. *Ten eerste*, tijdens de eerste workshop gaven de deelnemers aan dat het thema 'gender' te beperkt was en dat 'inclusie' of 'diversiteit' de lading beter dekken. Bovendien wezen de deelnemers op de overlap tussen het diversiteits- en intergenerationele thema, wat erop wijst dat de thema's samen kunnen gelezen worden en er complementariteit bestaat tussen de inhoud en gesuggereerde acties. *Ten tweede*, argumenteerden de deelnemers dat diversiteit zowel een doel als een middel is voor een rechtvaardige circulaire economie. De deelnemers stellen, *ten derde*, dat diversiteit zowel een bedreiging als een opportuniteit vormt voor de circulaire economie, waarbij ze stellen om het als een opportuniteit te zien voor zowel burgers, consumenten en beleidsmakers om 'iedereen mee' te nemen en nieuwe leefwerelden te verbeelden rond een rechtvaardige circulaire economie.

Door **de circulaire economie te benaderen met een diversiteitsperspectief, beogen de deelnemers volgende drie resultaten**. *Ten eerste* hadden de deelnemers het in de eerste workshop hoofdzakelijk over hoe vrouwen te betrekken in beleid, arbeid en opleidingen rond de circulaire economie en hoe dat kan resulteren in een rechtvaardige circulaire economie. Verder bouwend op het belang van het benaderen van een circulaire economie vanuit een diversiteitsperspectief, *ten tweede*, suggereerden de deelnemers dat bepaalde beroepen en opleidingen kunnen geframed worden vanuit een circulaire economie-perspectief om zo meer vrouwen te betrekken in die beroepen en opleidingen. Aansluitend wezen ze op de vaardigheden van gemarginaliseerde groepen die nu onvoldoende gewaardeerd worden. *Ten derde* stelden de deelnemers dat er twee manieren zijn om gender en diversiteit te benaderen in beleid en dat dit tot andere resultaten leidt: er kan een diversiteitstoets plaatsvinden op het circulaire economie beleid, maar het diversiteitsbeleid kan ook getoetst worden aan de circulaire economie.

In de tweede workshop gingen de deelnemers dieper in op **wie, hoe welke acties kan ondernemen om een rechtvaardige circulaire economie vanuit een diversiteitsperspectief vorm te geven**. Ze formuleerden vier acties op korte en middellange termijn. Op korte termijn benadrukten de deelnemers, zoals in de interviews en in de eerste workshop, *ten eerste*, dat vrouwen, LGBTQ+ en gemarginaliseerde groepen moeten betrokken worden in het vormgeven van beleidsprocessen. Bovendien stipten ze aan dat er samen met gemarginaliseerde groepen moet onderzocht worden hoe een gedeelde taal kan gevonden worden om een dialoog op gang te trekken. *Ten tweede* kwam hier net zoals bij het intergenerationele- en werkhema aan bod dat er nood is aan rolmodellen en ambassadeurs die toekomstbeelden creëren rond een rechtvaardige circulaire economie waarin gemarginaliseerde groepen ook een rol spelen. Daarnaast kunnen de rolmodellen ook jongeren (cf. supra; intergenerationeel) zijn die bepaalde opleidingen in een positief daglicht plaatsen. Op een deel van deze acties, *ten derde*, werd door deze deelnemers verder gebouwd om korte termijn acties te formuleren voor Vlaanderen Circulair: vrouwen en gemarginaliseerde groepen kunnen beter vertegenwoordigd worden in de Stuurgroep (die nu bestaat uit sectorfederaties, VITO, het Steunpunt Circulaire Economie, Bond Beter Leefmilieu en VVSG) en, daarnaast, kan Vlaanderen Circulair het gesprek aangaan met de vrouwenbeweging en gemarginaliseerde groepen over de circulaire economie. Op middellange termijn, *ten vierde*, suggereerden de deelnemers ook om diversiteit te stimuleren in projectsubsidies door subsidiesystemen minder complex te maken.

4.5 Werk

Bepaalde vormen van de circulaire economie kunnen jobs creëren die zorgen voor een verlaagde milieu-impact en welvaart, maar innovatie in de circulaire economie heeft mensen nodig met vaardigheden om die innovatie te realiseren. Verder stelt zich de algemene vraag over hoe, door wie en voor wie een transitie naar een circulaire economie op de arbeidsmarkt (incl. de volledige waardeketen, alle sectoren, werknemers, freelancers, niet-actieve beroepsbevolking en burgers) kan plaatsvinden.

4.5.1 Materiaal uit de interviews en gesprekken

Algemene vraagstukken over werk en circulaire economie

In het algemeen is er op het kruispunt tussen de circulaire economie en de arbeidsmarkt te weinig gaande. De arbeidsmarktactoren en de actoren betrokken in de circulaire economie kennen elkaar niet goed genoeg: wie kan hoe het **debat** tussen deze groepen aanzwengelen? Bovendien ontmoeten werkgevers en werknemers, en in het bijzonder kortgeschoolden elkaar te weinig rond de circulaire economie; er is geen plek waar ze fysiek kunnen samenkomen om kennis te maken. Er liggen nog veel kansen in het uitbouwen van die plek en infrastructuur om die kennismaking te faciliteren. Aansluitend zetten verschillende actoren op meerdere niveaus steeds meer in op de circulaire economie, maar vergeten ze al te vaak dat die circulaire economie ook de arbeidsmarkt en werknemers en hun vaardigheden zal beïnvloeden.

Bovendien, volgens de respondenten, ziet Vlaanderen werken al te vaak als **participeren** in de economie en maatschappij, terwijl de **niet-actieve beroepsbevolking** niet participeert. Het is een dichotomie; het is wit of zwart. Daartegenover staat volgens de respondenten dat de niet-actieve beroepsbevolking vaak wel op een of andere manier bijdraagt aan de maatschappij. De vraag is dus hoe er in een rechtvaardige circulaire economie kan vertrokken worden van de noden en capaciteiten van de niet-actieve beroepsbevolking, kortgeschoolden, personen in de sociale economie ... Daarnaast draagt de circulaire economie het potentieel in zich om waardering te geven aan jobs en vaardigheden die de maatschappij en economie nu onvoldoende waardeert, geven sommige geïnterviewden aan. Het gaat om vaardigheden zoals monteren, demonteren, herstellen, onderhoud en stikken. Onder meer opleidings- en onderwijsactoren zouden die vaardigheden opnieuw kunnen gaan waarderen.

Daarnaast werpt de context van circulaire jobs heel wat spanningsvelden op die meer aandacht vergen omdat de kans bestaat dat die jobs **bestaande productie- en consumptiepatronen gaan reproduceren**. Zo bestaan er, bijvoorbeeld, keuzes tussen het ontwikkelen van jobs in de recycling-industrie en jobs in het herstellen van producten; het stimuleren van het herstel van elektro in de sociale economie, repair cafés ... en herstel door retailers of producenten van elektro; en het creëren van jobs in de voormalige beschutte werkplaatsen (i.e. maatwerkbedrijven) die bijdragen aan voorbijgestreefde productiesystemen zoals het (her)verpakken van producten met single-use plastics. Met deze spanningen in het vizier, stelt zich de vraag hoe de betrokken actoren relevant kunnen blijven in een circulaire economie en maatschappij? Wat hebben ze nodig voor welk soort toekomst-project om een eventuele omslag te maken?

Afsluitend voor de algemene vraagstukken rond werk en circulaire economie geven we mee dat meerdere respondenten aanstuurden op de **noodzaak aan debat over tenminste drie spanningsvelden**. *Ten eerste* is er een dialoog nodig over welk circulair werk, loopbanen en arbeidsmarkt de maatschappij wenst te verwezenlijken en wie dat hoe kan vormgeven? Hier werden verschillende verantwoordelijkheden gelegd bij actoren zoals overheden, onderwijs, burgers, middenveldorganisaties en bedrijven (cf. infra). *Ten tweede*, gezien de verhoudingen tussen het globale Zuiden en Noorden, de informele arbeid op de materialenmarkt in het globale Zuiden, de machtige bedrijven in de recyclingsector ... stelt zich de vraag wie welke materialen, waar en op welke manier verwerkt en hoe dat rechtvaardiger kan verlopen in een circulaire economie. *Ten derde* kan een shift naar automatisering in recycling en het bijhorende design for recycling een negatieve impact hebben op recycling jobs in de circulaire economie.

Vraagstuk over de rol van de sociale economie in de circulaire economie

Hoewel de sociale economie in veel gesprekken werd vermeld als een actor in een rechtvaardige circulaire economie, bestaan er tenminste twee spanningsvelden. In het **eerste spanningsveld** suggereert een deel van de actoren dat de sociale economie een grotere rol kan en moet spelen in een rechtvaardige circulaire economie, onder meer door het verhogen van het contingent en meer producten, zoals elektro, in hergebruikcircuits te stoppen. Andere actoren stellen dat de sociale economie niet de hele transitie een rol kan spelen; de sector is vooral belangrijk in het begin van de transitie en nadien moet er ingezet worden op kruisbestuiving met de reguliere economie. Weer andere actoren stellen dat een deel van de (gesubsidieerde) circulaire jobs in de sociale economie concurreert met gelijkaardige jobs in de reguliere economie. Daarbovenop schrijft de overheid soms opdrachten uit rond afval waarin wordt opgenomen dat de sociale economie een bepaald percentage/volume moet verwerken; dit wordt gepercipieerd als concurrentievervalsing en is niet de taak van de overheid.

Een **tweede spanningsveld** gaat, zoals een eerdergenoemd spanningsveld, in op het reproduceren van bestaande productie- en consumptiepatronen. Er is meer debat nodig over de moeilijke keuzes die de sociale economie continu moet maken tussen de circulaire economie, tewerkstelling en goedkope spullen aanbieden. Zo is er dialoog nodig over, bijvoorbeeld, een voormalige beschutte werkplaats die zich focust op plasticverpakking voor een biologische supermarkt; er ontstaan jobs, de supermarkt is de slechtste niet, maar is plasticverpakking de toekomst? Daarbovenop stelt een aantal respondenten dat de voormalige beschutte werkplaatsen (i.e. maatwerkbedrijven) al te vaak instrumenteel worden ingeschakeld in bestaande industriële processen en dichtgetimmerde businessmodellen van de reguliere economie vanwege de lage lonen en het sociale karakter. Hier ontstaan vragen over hoe er meer symmetrie kan gecreëerd worden tussen de reguliere en sociale economie via cocreatietrajecten waarin, bijvoorbeeld, de rol van voormalige beschutte werkplaatsen in het versnellen van innovatie wordt uitgespeeld.

Vraagstuk over wie welke rol speelt in opleidingstrajecten voor een rechtvaardige circulaire economie

De respondenten zijn het eens dat opleidingen en vormingen die inzetten op vaardigheden voor een circulaire economie belangrijk zijn om een shift op de arbeidsmarkt te faciliteren, terwijl er meer onenigheid is over **wie welke verantwoordelijkheid moet opnemen in die opleidingstrajecten**. In de gesprekken wijzen de respondenten op een reeks keuzes:

- Een deel van de actoren argumenteert dat individuele werknemers en het middelbaar onderwijs een rol spelen in het aanleren van vaardigheden.
- In deze context wijst een aantal actoren op de rol van het onderwijs in de circulaire economie en dat het onderwijs functioneert als een ticket tot een job en welvaart. Voorbijgaand aan opleidingen en competenties die vaak technisch, utilitair en reducerend ingevuld worden met een focus op digitalisering en robots, stellen sommige actoren zich vragen over wie hoe kan inzetten op het ontwikkelen van 21ste-eeuwse vaardigheden. Die vaardigheden geven iedereen de kans om om te gaan met de complexe langetermijntuitdaging die de circulaire economie vormt.
- Sommige actoren stellen dat werkgevers een rol spelen in opleidingen. Specifiek wordt er gesteld dat bedrijven voor een stuk zelf de krapte op de arbeidsmarkt creëren door dat ze te weinig kijken naar talent; ze houden vaak halsstarrig vast aan theoretische vacatures waar een hele lijst aan vereisten op vlak van competenties en ervaring aan vasthangen. Er wordt gesuggereerd om functiegerichte opleidingen in bedrijven beter te benutten voor het aanleren van generieke skills, en sociale businessmodellen te creëren waarin er ruimte is voor de opleidingstrajecten. Het laatste argument zou ook een rol kunnen spelen in het verhogen van de werkzaamheidsgraad van kortgeschoolden die, ondanks een groot aanbod aan activerende, opleidings- en vormingstrajecten, al jaren stabiel blijft.

- Aansluitend stellen sommige actoren vragen over hoe werkgevers en werknemers samen aan de slag kunnen rond opleidingen voor de circulaire economie, waar volgens sommigen tot loopbaanfondsen omgevormde sectorfondsen een rol kunnen spelen door, bijvoorbeeld, naast grondstoffen in de circulaire economie, ook talenten te hergebruiken en in te zetten op loop baan zekerheid.
- De VDAB en het bijhorende beleid komt ook ter sprake, er is te veel focus op knelpuntberoepen en het functioneel dichtrijden van tijdelijke gaten, terwijl een complexe wereld en arbeidsmarkt een langetermijnbeleid vragen dat focust op voorgenoemde generieke vaardigheden.

Vraagstuk over de rol van arbeidsmarktactoren in een rechtvaardige circulaire economie

Aansluitend op het vorige vraagstuk over opleidingstrajecten, kwamen er in de gevoerde gesprekken ook keuzes en spanningen gelinkt aan **de rollen van arbeidsmarktactoren** in de circulaire economie aan bod:

- Een deel van de respondenten stelt dat bedrijven een circulaire economie moeten verankeren in hun medewerkersbeleid. Dit gaat onder meer over een structureel en inclusief HR-beleid en het creëren van een permanente en duurzame match tussen werkgever en werknemer met het oog op levenslang leren.
- Aansluitend wordt er gesteld dat de overheid bedrijven kan helpen om een circulaire economie, gestoeld op de SDG's, te verankeren in hun processen. Bovendien kan de overheid een plan, visie en einddoel voor de transitie naar een circulaire economie op de arbeidsmarkt vormgeven.
- Sommige respondenten stellen dat de VDAB zich voor een circulaire economie, naast andere uitdagingen, moet omvormen tot een arbeidsmarktregisseur die actoren samenbrengt. Het wordt zo een kennishub die het ecosysteem werk-circulaire economie faciliteert. Dit staat haaks op een VDAB die zich focust op knelpuntberoepen en korte-termijnuitdagingen (cf. supra).
- In een groot deel van de gesprekken werd ook gesuggereerd om met in plaats van over werknemers te spreken; hoe kan er geluisterd worden naar die stem en hoe kan die stem betrokken worden vanuit een diepgaand engagement?

- Met betrekking tot de vakbonden, kwamen de volgende vragen en dynamieken aan bod in de gesprekken. Een deel van de actoren stelt vast dat de vakbeweging maatschappelijk in het defensief zit en over onvoldoende capaciteit beschikt om vragen te stellen over welk soort opleidingen belangrijk zijn in de circulaire economie en welke investeringen in circulaire businessmodellen cruciaal zijn om jobs te behouden of te creëren. Tegelijk wordt gesuggereerd dat er verder moet nagedacht worden over de rol van de vakbonden op Europees en VN-niveau en hoe die collectieve onderhandelingen ondersteund kunnen worden. Daarnaast stelden verschillende respondenten de vraag hoe werknemers kunnen betrokken worden in het vormgeven van circulaire innovatie en welke rol vakbonden in verschillende sectoren hierin spelen. In deze context werd meermaals gewezen op het potentieel van het project De Nieuwe Samenzweerders (HOWEST en Reset.Vlaanderen, gefinancierd door Vlaanderen Circulair). Ten laatste en meer algemeen stelden bijna alle respondenten vragen over hoe vakbonden zictoekomstgericht kunnen organiseren op het vlak van circulaire jobs.
- De gesprekken wezen ook op meerdere keuzes gelinkt aan het sociaal overleg. Gezien deel systemen zoals Uber en Airbnb de rechten van werknemers uithollen, stelt een aantal respondenten dat het sociaal overleg in de circulaire economie ook moet gaan over lonen en arbeidskwaliteit om zo vorm te geven aan, bijvoorbeeld, projecten zoals Faircab en Fairbnb. Daarbij aansluitend stellen bepaalde geïnterviewden dat de cao's in circulaire, afvalsectoren aantrekkelijker moeten gemaakt worden. Zolang dat niet gebeurt, zullen, bijvoorbeeld, vakbonden in fossielgebaseerde sectoren met aantrekkelijke cao's sneller een gesprek aanknopen met hun sectorfederaties dan met zogenaamde circulaire sectoren met minder aantrekkelijke cao's. De lat tussen de verschillende sectoren moet met andere woorden gelijkgetrokken worden.

Sommige actoren reflecteerden ook breder over de keuzes en dynamieken van het sociaal overleg: een aantal van hen stelt vast dat het sociaal overleg grotendeels uitgehold is en dat de adviesraden doorgaans technische vragen ontvangen die niet ingaan op de vraag welke richting de circulaire economie nu moet uitgaan; anderen willen het sociaal overleg aanvullen met nieuwe institutionele omgevingen, zoals Vlaanderen Circulair, die een rol kunnen spelen in een nieuw soort broodnodige dialoog en overleg; en weer anderen stellen dat het sociaal overleg en de sectorfondsen steeds meer plaats ruimen voor nieuwe ecosystemen tussen de driehoek onderwijs en leren, werk, bedrijven en innoveren, die moet inzetten op nieuwe verhoudingen die zowel op papier als fysiek nog moeten uitgewerkt worden

4.5.2 Inzichten uit de workshops

In de eerste workshop wezen de deelnemers op **twee aspecten die het belang duiden van het benaderen van de circulaire economie vanuit een werkperspectief**. *Ten eerste*, hoewel de circulaire economie de arbeidsmarkt beïnvloedt en veel werknemers wakker liggen van hoe hun toekomst er op de arbeidsmarkt zal uitzien, is het grootste deel niet mee in de duurzame, circulaire economie. Desalniettemin en net zoals in de interviews, *ten tweede*, stipten de deelnemers ook aan dat werk een hefboom is in een transitie naar een rechtvaardige circulaire economie, in het bijzonder kan de circulaire economie kansen creëren voor laaggeschoolden.

Door de circulaire economie te benaderen met een werkperspectief, willen de deelnemers volgende vijf resultaten bereiken. *Ten eerste*, hoewel het aanzwengelen van het debat tussen werknemers, werkgevers en arbeidsmarktactoren aan bod kwam in de interviews, benadrukten de deelnemers tijdens de eerste workshop het belang van het spreken met in plaats van over werknemers. Deze werknemers kunnen zo samen met bedrijven en overheden mee vormgeven aan de circulaire economie. Het beoogde doel is om iedereen, en in het bijzonder werknemers, mee te krijgen in een gedeelde taal en transitie naar een circulaire economie, waardoor gele hesjes en weerstand zouden uitblijven.

Ten tweede kan een werkperspectief op de circulaire economie resulteren in nieuwe rollen voor onderwijsactoren, vakbonden, overheden en bedrijven. Volgens het merendeel van de deelnemers vormt onderwijs de basis voor circulair werk en dient het te focussen op duaal leren en levenslang leren om, zoals gezegd in de interviews, in te zetten op brede, holistische en interdisciplinaire competenties, hoewel STEM en ICT ook belangrijk blijven. Op die manier kunnen werknemers mee evolueren met complexe maatschappelijke uitdagingen. Quasi gelijklopend met de interviews over loopbaanfondsen, opperen de deelnemers dat vakbonden moeten omgedoopt worden in loopbaanbonden, waardoor ze de eigen sector gaan overstijgen en de aandacht richten op de loopbaan van werknemers. Via het werkperspectief willen de deelnemers dat de overheden aansturen op het ontwikkelen van sectorale circulaire transitieplannen samen met werknemers, werkgevers en arbeidsmarktactoren. Op die manier ontstaat een langetermijnstrategie waarin duidelijk wordt hoe de transitie te realiseren, wie de winnaars en verliezers zijn en wie welke verantwoordelijkheid draagt. Een nieuwe rol voor bedrijven bestaat erin om inclusiever aan te werven en het businessmodel te gaan herdenken in functie van het opleiden van talenten voor de circulaire economie, waarin de overheid ook een rol kan spelen door subsidies enkel te gunnen als bedrijven zich scharen achter, bijvoorbeeld, de SDG's.

Ten derde, werd het in de workshop niet alleen duidelijk dat de circulaire economie jobs kan creëren voor laaggeschoolden maar ook dat, gelijklopend met de interviews, de categorie werkenden en werknemers inclusiever moet opgevat worden om zo die laaggeschoolden maar evengoed freelancers, zelfstandigen en jongeren mee te nemen in een rechtvaardige circulaire economie.

Ten vierde schoven de deelnemers naar voren dat er een level playing field moet zijn, al lijkt het merendeel een eigen invulling van dat concept te gebruiken. Zoals in de interviews, werd er herhaald dat de cao-lat tussen, bijvoorbeeld, productie- en herstelindustrie gelijk moet getrokken worden. Verder werd er ingegaan op de worstelingen tussen de sociale economie en reguliere economie (cf. het materiaal uit de interviews).

Ten slotte beoogden de deelnemers ook 'zinnig werk', al werd dat begrip steeds anders ingevuld; werknemers moeten zinnig werk doen, het werk is 'zinnig' indien er geen concurrentie is tussen de sociale en reguliere economie ...

In de tweede workshop gingen de deelnemers dieper in op **wie, hoe welke acties kan ondernemen om een rechtvaardige circulaire economie vanuit een werkperspectief vorm te geven.**

Het gros van die acties moet volgens de deelnemers op korte termijn genomen worden. *De eerste* en omvangrijkste insteek van de deelnemers focust op het creëren van uitwisseling, interactie en dialoog binnen en tussen ecosystemen; bedrijven via social intrapreneurship; vakbonden en sectorfondsen; een coalition of the willing; en overheden, werkgevers en werknemers. Wat betreft ecosystemen, hebben de deelnemers het over uitwisseling tussen arbeidsplaatsen en stages, maar ook over de organisatie van cocreatietrajecten zoals het traject dat vormgaf aan dit rapport. Zoals gezegd zijn onderwijsactoren, bewegingsnetwerken en vormingsinstellingen cruciaal in dit soort trajecten voor een rechtvaardige circulaire economie. Bovendien kan de interactie gestimuleerd worden via social intrapreneurship, waarbij werknemers van alle niveaus gaan samenwerken om de circulaire economie vorm te geven (e.g. De Nieuwe Samenzweerders). Om dit te verwezenlijken en op te schalen, moet een deel van de fondsen en financiering zich meer gaan richten op intrapreneurship in plaats van ondernemen. Ook gaan de vakbonden en sectorfondsen te versnipperd te werk en kan er een pro-actievere rol gespeeld worden met het oog op interactie en samenwerking. Meer algemeen kan de interactie en dialoog gefaciliteerd worden door een coalition of the willing waarin (vaak gelijkaardige) organisaties voorbijgaan aan hun eigen kaders, agenda's, visies en budgetten, en zich op een verbindende manier ter beschikking stellen van het geheel om zo een rechtvaardige circulaire economie aan te drijven. Daarnaast spelen ook de overheden een rol in het aangaan van gesprekken met werkgevers, werknemers en het middenveld om zo snel mogelijk concrete transitieplannen te creëren.

Ten tweede stipten de deelnemers bij het thema werk, net zoals bij veel andere thema's, het belang van communicatie aan. Er werd door de deelnemers meegegeven dat er eerst een boodschap en visie moet vastgelegd worden, waarna de boodschap afhankelijk van de doelgroep steeds anders wordt verpakt en via een ander kanaal wordt gecommuniceerd. De boodschap is dus dezelfde maar die wordt steeds anders ingekleurd om iedereen mee te krijgen in een rechtvaardige circulaire economie. In deze context geraakten de deelnemers het niet eens over positieve of negatieve communicatie, het benoemen van problemen of het schetsen van toekomstbeelden en, bijvoorbeeld, het aanwijzen van de 'gulzigheid' van bepaalde groepen in communicatiestrategieën (cf. supra).

Nog op korte termijn, *ten derde*, wezen de deelnemers ook op volgende zaken: aansluiten op de just transition plannen van Federaal minister van Klimaat, Leefmilieu, Duurzame Ontwikkeling en Green Deal; samen met en voor rolmodellen, pioniers en ambassadeurs toekomstbeelden creëren rond een rechtvaardige en circulaire arbeidsmarkt; en toewerken naar de toekomstscenario's en visies van Vlaanderen Circulair en de Koning Boudewijnstichting.

Voor de middellange termijn, *ten slotte*, kwam onder meer, zoals in Nederland, de oprichting van een interdisciplinaire raad voor wetenschapsbeleid aan bod en het stimuleren van andere vormen van leren, communicatie en samenwerken. Bovendien werd hier in het verlengde van de ecosystemen (cf. supra) gewezen op het belang van circulaire arbeidsmobiliteit, waarin werknemers zich tussen sectoren, bedrijven en dus verschillende werelden begeven en zo vormgeven aan een nieuw begrip en nieuwe acties. Om dit te faciliteren is er nood aan een wetgevend kader van de overheid. Voor de deelnemers moeten ook de sectorale opleidingsfondsen zich focussen op vaardigheden voor de circulaire economie.

4.6 Financieren en investeren

De financiële sector erkent de nood van een shift naar een duurzame, circulaire economie en er komt steeds meer regulering voor grote ondernemingen die aanstuurt op circulaire principes, terwijl voor kleine ondernemingen investeren in de circulaire economie een competitief voordeel kan betekenen. Meer algemeen stelt zich de vraag wie hoe kan betalen voor een rechtvaardige circulaire economie en waarin dat moet resulteren.

4.6.1 Materiaal uit de interviews en gesprekken

Algemene vraagstukken over financieren en investeren in de circulaire economie

Alvorens in te gaan op concrete vraagstukken over de financiële sector, kmo's en financiële strategieën, richten we eerst de aandacht op het bredere plaatje dat meerdere respondenten naar voren schoven in de gesprekken: **wie kan hoe betalen voor de circulaire economie?**

Sommige actoren stellen vragen over wat de prijs is die de maatschappij wil betalen voor de circulaire economie en afvalbeleid, met de suggestie dat die prijs wellicht niet correct en onvoldoende is. Aansluitend argumenteerden enkelen dat overheden massaal inzetten op de circulaire economie en dat er investeringen gevraagd worden van bedrijven. Hier vergeten overheden echter dat deze investeringen zich vertalen in hogere prijzen voor consumenten en dat ze dus ofwel hun circulaire ambities moeten afremmen of een flankerend beleid moeten voeren (cf. thema armoede). Anderen betogen dat de vraag wie moet betalen voor de circulaire economie complexer is dan dezelfde vraag voor de energietransitie. De circulaire economie gaat over complexe waardeketens, terwijl de factuur voor de energietransitie bij de gezinnen ligt en de winsten terechtkomen bij grote bedrijven. Verder houden deze complexe waardeketens en de bijhorende actoren bepaalde ondernemingen tegen om te investeren in een circulaire economie. Weer anderen stellen in vraag of het financieren van de circulaire economie wel echt zo kostelijk is door de vraag om te draaien: wat gebeurt er als de maatschappij niet ingrijpt en massaal blijft investeren in de lineaire en fossiele economie? De actoren redeneren dat er dan een bloedbad dreigt en dat die investering veel hoger zal zijn dan de investeringen die de maatschappij nu kan maken in een circulaire economie. In deze context willen deze actoren weten hoe de ecologische- en rechtvaardigheids crisis samen aangepakt kunnen worden door rechtvaardigheid van bij de start van de circulaire economie mee te nemen. Ten slotte geven sommige respondenten aan dat de circulaire economie te vaak wordt gezien vanuit een rendabiliteitsdoel; het wordt ingevuld met een hyper-efficiënte, top-down economische-, technologische- en managementbril, waardoor het andere interpretaties uitsluit. Daartegenover geven anderen dan weer aan dat er een stigma kleeft op het verdienen van geld aan de recyclage van, bijvoorbeeld, textiel en elektro.

Vraagstuk over de rol van de financiële sector in de circulaire economie

Eerst en vooral geven meerdere actoren aan dat de financiële sector er te weinig in slaagt om zogenaamde externaliteiten te integreren in de beoordeling van financieringsnoden, wat ervoor zorgt dat niet-circulaire keuzes voor kredietvragers rendabel blijven. Als de sector dan toch focust op ecologische en circulaire criteria, behandelt ze die vaak apart van sociale- en rechtvaardigheidscriteria, terwijl er wordt aangegeven dat de koppelingen tussen beide nodig is. De respondenten stellen ook dat de initiële investeringen voor sociale en circulaire ondernemingen vaak hoger liggen, waardoor de risico's voor kredietverstrekkers moeilijker in te schatten zijn en zuivere financiële criteria vlugger primeren. In deze context slagen grotere ondernemingen er vaak beter in om in te zetten op de circulaire economie en de respondenten vrezen dat dit de competitiviteit en versnelling naar een rechtvaardige circulaire economie kan beïnvloeden. *Aansluitend* geven ze aan dat de financiële sector sterk inzet op groei, schaalbaarheid en replicerbaarheid maar dat die criteria op gespannen voet kunnen staan met een rechtvaardige circulaire economie. *Ten slotte* wordt er aangegeven dat de financiële sector steeds meer intrinsieke motivatie aan de dag legt rond de circulaire economie en duurzaamheid, hoewel hij zo ook zijn eigen positie vrijwaart in een veranderende wereld.

Vraagstuk over kmo's in een rechtvaardige circulaire economie

Het merendeel van de respondenten benadrukt dat kmo's een cruciale rol spelen in de circulaire economie, met specifieke aandacht voor de binnenste cirkels van de circulaire economie en het belang dat in de EU aan reshoring (i.e. terughalen van bedrijfsactiviteiten naar de EU) wordt gehecht. Toch knipt en plakt de financiële sector al te vaak de kredietverstrekking- en investeringslogica van grote ondernemingen op kmo's, terwijl de noden en mogelijkheden bij die laatste groep verschillen. Specifiek geven de respondenten aan dat er bij kleine ondernemingen (e.g. een jaaromzet tot 10 miljoen euro) een gebrek aan kennis is over circulaire economie; zij kunnen niet inschatten hoe de circulaire economie een competitief voordeel kan opleveren en hebben bovendien onvoldoende financiële ruimte om projecten op te zetten. Het gevolg is dat deze ondernemingen zelden kredieten aanvragen rond een sociale en circulaire economie. Aansluitend stellen respondenten dat er op het vlak van de circulaire economie voor 'early stage' ondernemingen wel wat financieringsmogelijkheden bestaan maar dat het ontbreekt aan 'super early stage' financiering die 'full risk' maar soms ook 'maximum return' gaat. Hier wordt aangegeven dat de eerste calls van Vlaanderen Circulair hieraan tegemoet kwamen door € 100.000 te gunnen zonder veel partnerschappen en administratie.

Vraagstuk over financiële strategieën voor een rechtvaardige circulaire economie

Doorheen de gesprekken reikten verschillende respondenten een diversiteit aan politieke en maatschappelijke keuzes aan wat betreft financiële strategieën en instrumenten. Een aantal actoren pleitte voor een btw-verlaging op circulaire activiteiten. Naast die maatregel benadrukten anderen dat lagere loonkosten kunnen helpen om werknemers aan te werven in recyclagebedrijven, die nu handen te kort komen en dat oplossen door efficiëntiewinsten. In de gesprekken werd er ook nagedacht over de rol van de overheidsbank Belfius in een rechtvaardige circulaire economie. Anderen hadden het over de rol van het basisinkomen in het creëren van meer vrije tijd voor, bijvoorbeeld, (vrijwillig) herstel en zorg voor maatschappij en planeet. De respondenten hadden het ook over de rol van de overheid in het aanboren van het onontgonnen potentieel van gemeenschapsmunten en gedifferentieerde betaalsystemen zoals de UiTPAS en sociale restaurants. Ten slotte wierpen enkele respondenten op dat rijken meer vervuilen en dat daar een gepast financieel instrument tegenover moest staan.

4.6.2 Inzichten uit de workshops

In de eerste workshop wezen de deelnemers op **drie aspecten die het belang duiden van het benaderen van de circulaire economie vanuit een financieringsperspectief**. In het eerste aspect stellen de deelnemers dat het lineaire productiemodel op dit moment nog rendabeler is dan het circulaire model omdat niet alle kosten worden geïnternaliseerd. De financiering van lineaire businessmodellen verloopt dan ook vlotter. Verder raakt financiering aan de herverdeling van geld tussen winnaars en verliezers van een transitie naar een circulaire economie. In deze context wijzen de deelnemers op het belang van het financieringsperspectief voor een rechtvaardige circulaire economie door in te gaan op hefboomen zoals het creëren van toekomstperspectieven voor verliezers, rechtvaardige fiscaliteit, divestment, circulaire beleggen en circulariteitsbudgetten. Zoals in de interviews ook duidelijk werd, spelen de businessmodellen van kmo's overgens een cruciale rol in de circulaire economie maar stroomt relevante kennis over, bijvoorbeeld, hoe vorm te geven aan een rendabel circulair businessmodel onvoldoende door.

Door de **circulaire economie te benaderen met een financieringsperspectief, beogen de deelnemers de volgende vier resultaten te bereiken**. Aansluitend op het vraagstuk over het internaliseren van externe kosten suggereren de deelnemers, *ten eerste*, het internaliseren van alle kosten op alle niveaus en in alle systemen om zo een level playing field te creëren voor een circulaire economie waarin er 'gezonde' concurrentie is. Hier reiken de deelnemers een resem aan maatregelen aan: een circulaire taxshift, productnormering, vermogensbelastingen, bonus-malussystemen, het voorzien van een inkomen voor groepen die kwetsbaar zijn in een transitie naar een circulaire economie en, naar analogie met het koolstofbudget, een circulariteitsbudget. Om kosten te internaliseren hebben de deelnemers het ook over het belang van life cycle costing om zicht te krijgen op langetermijnkosten en opbrengsten over de hele waardeketen en, in het bijzonder, de meerwaarde die circulaire businessmodellen met zich mee kunnen brengen. Desalniettemin was er ook onenigheid over al deze acties: sommige deelnemers zien in het internaliseren van de kosten voor een circulaire economie een stijging van productprijzen, terwijl anderen net stellen dat circulaire strategieën (e.g. levensduurverlenging en design for refurbishment) voldoende meerwaarde creëren om stijgende prijzen tegen te gaan. *Ten tweede* argumenteerden de deelnemers dat iedereen in de maatschappij ook een belegger is waardoor er ook anders kan belegd worden in rechtvaardige, circulaire initiatieven. Daarnaast is ook divestment belangrijk en kan de overheid hier een voorbeeldrol in spelen in, bijvoorbeeld, Belfius maar ook in circulaire, duurzame overheidsaankopen. *Ten derde*, door de circulaire economie doorheen een financieringsperspectief te bekijken, mikken de deelnemers op het ontzorgen van kmo's wat betreft de circulaire economie door ze te ondersteunen met extra informatie over circulaire businessmodellen. *Ten vierde* hechten de deelnemers belang aan het ontwikkelen van circulaire businessmodellen, maar de rendabiliteit daarvan vormt een moeilijkheid. Sommige deelnemers zagen die niet als een rechtvaardigheids- maar economisch-vraagstuk, terwijl anderen erop wezen dat veel initiatiefnemers van circulaire businessmodellen hun model niet kunnen laten landen door de huidige context. Zo oppert een deelnemer dat rendabele circulaire businessmodellen nu gehinderd worden door het huidige weinig circulaire economische model.

In de tweede workshop gingen de deelnemers dieper in op **wie, hoe welke acties kan ondernemen om een rechtvaardige circulaire economie vanuit een financieringsperspectief vorm te geven**. Ze formuleerden vier acties op korte termijn en een actie op middellange termijn. *Ten eerste* kan de overheid volgens de deelnemers criteria kunnen opleggen om circulaire en duurzame banken en fondsen transparanter te maken voor klanten, die dan een weloverwogen keuze kunnen maken. Daarnaast stellen de deelnemers dat de investeringen van intercommunales en participatiemaatschappijen vaak botsen met het circulaire beleid dat door die investeerders of de overheden uitgezet wordt; hier wordt gevraagd voor meer doorlichtingen. In die context wijzen de deelnemers ook op het belang van het stimuleren van gesprekken over de circulaire economie tussen investeerders en overheden.

Aansluitend op de eerste workshop, *ten tweede*, argumenteren de deelnemers dat fiscalisten, boekhouders, bankdirecteurs, bedrijven en in het bijzonder kmo's en de departementen buiten het zogenaamde CSR-departement onvoldoende kennis hebben over de circulaire economie en de beschikbare financieringsinstrumenten. Meer specifiek stellen de deelnemers dat er een onevenwicht ontstaat omdat de financiering van banken tot nu toe niet is afgestemd op circulaire businessmodellen, experimenten die kunnen falen en life cycle costing, zoals ook in de interviews en de eerste workshop werd aangehaald. Daarom wijzen de deelnemers hier enerzijds op acties zoals het ontwikkelen van opleidingen, interactie, kennisdeling en communicatie tussen de betrokken sectoren. Een voorbeeld hieromtrent kan gevonden worden bij VLAIO, dat nu al kmo's begeleidt rond de circulaire economie. Anderzijds sommen de deelnemers ook al op welke financieringsinstrumenten verder verkend moeten worden naast de klassieke financiering van banken om zo tot een zogenaamde financiële mix te komen. Ze denken aan crowdfunding, win-win-leningen en coöperatieve aandelen, die vaak aansluiten op de circulaire economie omdat de investeerders daar overtuigd worden door het duurzame en circulaire aspect.

Als *derde actie* op korte termijn vragen de deelnemers de overheid (e.g. de Vlaamse Regering, PMV en Vlaanderen Circulair) om vorm te geven aan een publiek-privaat circulaire economie-fonds. Zo een fonds kan zorgen voor de nodige investeringen, de activering van spaarboekjes van burgers die nu nog niet investeren en meer betrokkenheid van burgers via, bijvoorbeeld, een basisbedrag dat ze vrij mogen investeren in een circulair en sociaal initiatief. Indien iedere burger participeert, is het een groot fonds en is het risico gespreid.

Ten vierde zien de deelnemers volgende taken voor de overheid: de geredde banken gebruiken ter financiering van de circulaire economie, de Nationale Loterij inzetten voor de circulaire economie; en het ontwikkelen van een langetermijnperspectief waarin een proactieve houding van burgers wordt beloond om zo enkel diegenen te compenseren die op lange termijn 'echt slachtoffer' zijn van een transitie naar een rechtvaardige circulaire economie. Voor Vlaanderen Circulair in het bijzonder suggereren de deelnemers het aftoetsen van subsidies aan de Doughnut van Kate Raworth, het opmaken van een jaarverslag Just Transition, aanknopen bij federale Just Transition-initiatieven en meer diversiteit in ideeën en organisaties incorporeren in de werking.

Op middellange termijn schuiven de deelnemers nog een actie naar voren om vorm te geven aan een rechtvaardige circulaire economie. Aansluitend op voorgaande paragrafen, suggereren de deelnemers, *ten vijfde*, dat federale, gewestelijke en Europese overheden de handen in elkaar kunnen slaan voor een circulaire fiscale shift. Zo een shift bestaat onder meer uit het afstemmen van de btw op circulaire activiteiten (bijvoorbeeld circulaire leasing en huur); het belasten van externaliteiten met oog voor het terugsluizen van de overheidsinkomsten naar de verliezers van de transitie; circulaire activiteiten minder belasten; en Febelfin, durfkapitaal, banken en fondsen mobiliseren voor een circulaire economie.

Intermezzo: twee brillen om rechtvaardige transitie naar een circulaire economie te begrijpen en te analyseren

In dit intermezzo reiken we **twee brillen aan waarmee we alle actoren in de maatschappelijke vijfhoek aanzetten tot de analyse van en het reflecteren op beleid(splannen), organisaties, innovaties, subsidiekanalen** en andere ontwikkelingen rondom een rechtvaardige circulaire economie. Bovendien kunnen ze, gezien de beperkte omvang van dit rapport, helpen met het kaderen van fragmenten in het empirisch overzicht in de vorige sectie.

De eerste bril onderscheidt distributieve, erkennende en procedurele rechtvaardigheid, terwijl de tweede bril verschillende benaderingen toont van rechtvaardigheidstransities, namelijk status quo, bestuurlijke hervormingen, structurele hervormingen en transformatie. Beide brillen zijn in de voorbije decennia ontwikkeld door wetenschappers in de context van klimaat-, energie- en duurzaamheidstransities, waardoor ze recent ook toegepast werden op de circulaire economie.

Bril 1 – distributieve, erkennende en procedurele rechtvaardigheid

De eerste bril stelt dat **mondiale milieurechtvaardigheid bestaat uit drie gelinkte en overlap-pende componenten**⁴ (Schlosberg, 2004): gelijkheid in de verdeling of distributie van de kosten en baten (distributieve rechtvaardigheid), erkenning van de diversiteit van de stakeholders en de ervaringen van de getroffen gemeenschappen (erkennende rechtvaardigheid) en de deelname aan de politieke processen die milieugovernance vormgeven (procedurele rechtvaardigheid). David Schlosberg wijst er ook op dat procedurele en vooral erkennende rechtvaardigheid meer aandacht verdienen omdat ze ‘the foundation’ (p. 519) van distributieve rechtvaardigheid vormen. Een aantal onderzoekers gebruikte recent deze drie componenten, of variaties daarvan, om ontwikkelingen rond de circulaire economie beter te begrijpen (e.g. Amorim de Oliveira, 2021; Berry et al., 2021; Kirchherr, 2021; Repp et al., 2021; Schröder, 2020). Eén van deze onderzoekers ontwikkelde ook Figuur 1, waarin hij benadrukt dat er dringend meer werk nodig is rond ‘circular justice’ aan de hand van bovenstaande drie rechtvaardigheidscomponenten (Kirchherr, 2021).

4 Naast deze drie componenten bestaan er minstens vier aanvullingen: kosmopolitische, planetaire, multispecies en restauratieve rechtvaardigheid (e.g. Biermann & Kalfagianni, 2020; Celermajor et al., 2021; Hazrati & Heffron, 2021; Sovacool, Martiskainen, Hook, & Baker, 2019). Kosmopolitische rechtvaardigheid wil de landsgrenzen overstijgen en benadrukt mensenrechten en de rol van mondiale gemeenschappen in, en de effecten van, transitie. Planetaire rechtvaardigheid verbindt meerdere tradities zoals liberaal egalitarisme, kosmopolitisme, de capabilities benadering, libertarisme en kritische perspectieven gelinkt aan Marxisme en feminisme. Multispecies rechtvaardigheid verzet zich tegen antropocentrische benaderingen van rechtvaardigheid door de waarde van andere entiteiten en wezens te erkennen zoals niet-menselijke dieren en de niet-menselijke omgeving. Restauratieve rechtvaardigheid concentreert zich op de schade geleden door verliezers, gemeenschappen en het milieu, op de verantwoordelijkheid van de schuldige om de schade te herstellen en op de plicht om slachtoffers terug te brengen naar de positie die ze hadden voor de schadelijke activiteit. Deze vier aanvullingen zijn behulpzaam, maar mits voldoende openheid en flexibiliteit, kan er met de drie componenten van Schlosberg ook gewerkt worden richting kosmopolitische, planetaire, multispecies en restauratieve rechtvaardigheid.

Distributieve rechtvaardigheid

Distributieve rechtvaardigheid gaat over **hoe de kosten en baten van een transitie worden verdeeld** (Schlosberg, 2004). Dit behelst onder meer de verdeling van macht, kennis, respect, geld, technologie, voedsel, onderdak, gezondheids- en welzijnseffecten en milieurisico's. Daarnaast stelt zich de vraag over welke entiteiten er verdeeld moet worden: mondiaal of lokaal, huidige of toekomstige generaties en specifieke doelgroepen of de hele mensheid. Jenkins et al. (2016) voegen toe dat het niet alleen gaat over de ongelijke materiële verdeling van kosten en baten maar ook over de ongelijke verdeling van de bijhorende verantwoordelijkheden.

Onderzoekers verkenden recent de verbanden tussen distributieve rechtvaardigheid en de circulaire economie (Berry et al., 2021; Kirchherr, 2021; Schröder, 2020). Het gaat onder meer over de toegang en rechten tot grondstoffen, technologie en kennis, en de invloed van een transitie naar een circulaire economie op tewerkstelling. Daarnaast focussen de onderzoekers op de toegang tot de voordelen die gelinkt zijn aan duurzame, circulaire producten en hoogwaardige jobs en de impact van vervuiling en de afvalverwerkende industrie.

Erkennende rechtvaardigheid

Erkennende rechtvaardigheid behelst **de erkenning van de diversiteit van de stakeholders en de ervaringen van de getroffen gemeenschappen** (Schlosberg, 2004). Een gebrek aan erkenning ontstaat uit verschillende vormen van vernedering, degradatie, devaluatie en het verkeerdelijk of niet erkennen van specifieke opvattingen op individuele en culturele niveaus, en veroorzaakt zo schade aan de gemeenschappen in kwestie en de beeldvorming van die gemeenschappen in dominante, bredere politieke en sociale kringen. Op het vlak van duurzaamheidstransities kan hier gedacht worden aan, bijvoorbeeld, de verbanden tussen de geografie van industrie, de woonplaatsen van kwetsbare groepen en hoe die laatste groep amper in beslissingsprocedures wordt betrokken over die industrie; de positie en erkenning van, bijvoorbeeld, jongeren en ouderen op het vlak van de toegankelijkheid van duurzaam consumeren; en erkenningsvraagstukken rond gemarginaliseerde socio-economische groepen, personen met een migratieachtergrond, mondiale en intergenerationele aspecten en, uiteindelijk, de rechten van dieren en de natuur.

Erkennende rechtvaardigheid is ook nauw verbonden met de twee andere rechtvaardigheidscomponenten. De onrechtvaardigheid rond erkenning, zoals vernederen, uitsluiten en beperken van specifieke gemeenschappen, geeft vorm aan distributieve onrechtvaardigheid. Een gebrek aan erkenning en respect heeft ook implicaties voor de procedures rond de participatie van bepaalde gemeenschappen in bredere politieke en sociale kringen: 'If you are not recognised, you do not participate' (p. 519). Erkennende rechtvaardigheid is dus cruciaal voor procedurele rechtvaardigheid en 'the foundation' (Schlosberg, 2004, p. 519) voor distributieve rechtvaardigheid.

Recente studies gebruiken het concept van erkennende rechtvaardigheid om ontwikkelingen in de circulaire economie te analyseren (Kirchherr, 2021; Schröder, 2020; Wuyts & Marin, 2022). Dit onderzoek stelt onder andere voor om alle gemeenschappen die worden beïnvloed door de transitie naar een circulaire economie te erkennen, met specifieke aandacht voor gemeenschappen in het globale Zuiden.

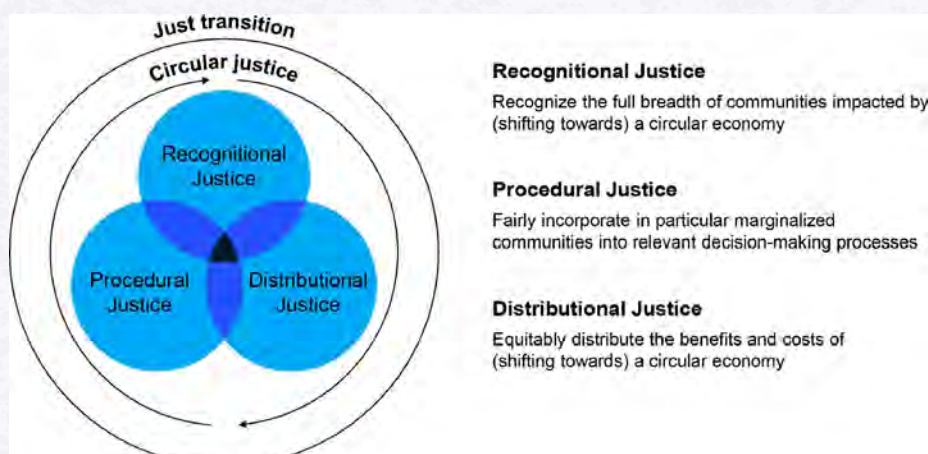

Het gaat verder over hoe bepaalde rechten en kennis worden erkend in dominante interpretaties van de circulaire economie en, bijvoorbeeld, over het (al dan niet) erkennen van eigendomsrechten gelinkt aan bepaalde grondstoffen of land en het recht om producten te herstellen.

Procedurele rechtvaardigheid

Procedurele rechtvaardigheid duidt op de **participatie in politieke en beleidsprocessen die milieugovernance vormgeven** (Schlosberg, 2004). Zoals gezegd is procedurele rechtvaardigheid nauw verbonden met erkennende en distributieve rechtvaardigheid; wie en wat wordt hoe erkend of miskend in beslissingsprocedures voor meer distributieve rechtvaardigheid? Rechtvaardige procedures bieden dus een mogelijkheid om miskenning en onrechtvaardige distributieve patronen te wijzigen. Deze procedures omvatten onder meer een diepgaand engagement met – in de plaats van het simpele tolereren van – lokale, contextuele kennis van specifieke gemeenschappen, organisaties en socio-economische groepen; transparantie over beslissingsprocedures en de bijhorende informatie, verantwoording en beroepsmogelijkheden; vertegenwoordiging in bepaalde organisaties en instituties; en het erkennen van verschillen in de mogelijkheden om deel te nemen aan beslissingsprocessen. Het gaat verder over billijke procedures om alle stakeholders op een niet-discriminerende manier te betrekken, met name middenveldorganisaties die zich focussen op buurtbewoners, werknemers, gender, religie, globale Zuiden en specifieke socio-economische groepen. Dit slaat bijvoorbeeld op wie (niet) betrokken wordt in het ontwikkelen van transitiepaden en werkagenda's, visies op rechtvaardige transities, windmolenparken of de aanleg van hoogspanningskabels. Het is duidelijk dat procedurele rechtvaardigheid veel verder gaat dan het consulteren van burgers, het meten van draagvlak via surveys en het ontwikkelen van informatie of incentives voor gedragsverandering.

Procedurele rechtvaardigheid werd recent ook gelinkt aan ontwikkelingen in de circulaire economie (Berry et al., 2021; Kirchherr, 2021; Schröder, 2020). Dit gaat over het eerlijk betrekken van specifieke, gemarginaliseerde gemeenschappen en verschillende soorten kennis in beslissingsprocessen over circulaire programma's, beleid, investeringen, producten en circulaire tewerkstelling.

Figuur 1: Conceptualizing circular justice (Kirchherr, 2021)

Bril 2 – mapping just transitions: de politieke keuzes in rechtvaardige transitities

De tweede bril laat zich als volgt vatten: **‘Not all stakeholders, however, share the same idea of what a Just Transition should look like, or how, for whom and by whom it should be accomplished’** (Morena et al., 2018, p. 4). Meerdere onderzoekers stellen vast dat verschillende stakeholders een diversiteit aan antwoorden geeft op de vragen over hoe, voor wie en door wie rechtvaardige transitities moeten worden gerealiseerd (e.g. Burke, 2022; CSIS & CIF, 2021; Morena et al., 2018; Wilgosh et al., 2022). In het algemeen observeren ze dat het begrip rechtvaardige transitie aan populariteit wint bij een resem stakeholders. In plaats van dat die populariteit leidt tot een gedeeld perspectief, zorgt dit net voor het verbinden van verschillende wereldbeelden, problemen en oplossingspaden met het rechtvaardige transitie-begrip. Er bestaan dus verschillende interpretaties over het realiseren van een rechtvaardige transitie (cf. sectie 3.1 van dit rapport). Dit maakt het moeilijk om ‘de’ rechtvaardige transitie te identificeren en noopt tot het in kaart brengen van de diversiteit aan interpretaties om dan in debat te gaan over de gerelateerde keuzes en spanningsvelden (e.g. voor wie, door wie en hoe). Meer concreet houdt dit een debat in over de politieke en maatschappelijke vraagstukken zoals ‘What kind of transition do we want? In the interests of whom? And to what ends?’ (Morena et al., 2018, p. 5).

Net zoals andere onderzoekers brachten Morena et al. (2018) **verschillende ‘just transition(s)’ naar een ‘low-carbon world’ in kaart**. Ze ontwikkelden twee assen (zie Figuur 2): de verticale as neemt als startpunt dat bepaalde stakeholders voorstellen om jobs te creëren in een groene economie (no harm done/status quo), terwijl anderen een radicale kritiek geven op het huidige, marktgerichte productie- en consumptiemodel (new vision/transformation). De horizontale as focust op welke plaats een specifieke groep inneemt in de rechtvaardige transitie, gaande van exclusief voor specifieke doelgroepen, regio’s of sectoren (linkerzijde) tot inclusief voor de hele maatschappij (rechterzijde).

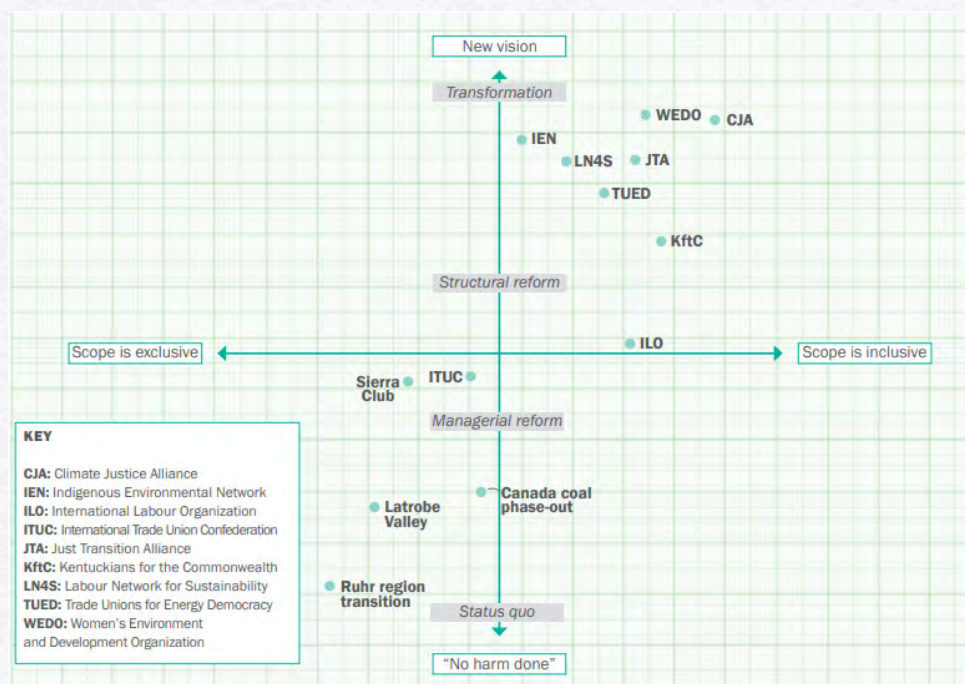
Via deze bril identificeren deze onderzoekers **vier ideaaltypische benaderingen** van rechtvaardige transitities, die natuurlijk deel uitmaken van een continuüm aan perspectieven. Concreet hebben ze het over status quo benaderingen, bestuurlijke hervormingen, structurele hervormingen en transformaties voor rechtvaardigheid (Morena et al., 2018). De vier benaderingen illustreren dat er verschillende politieke, maatschappelijke en beleidskeuzes te maken zijn over een rechtvaardige transitie; voor wie, door wie, hoe en met welk doel? In wat volgt beschrijven we de vier interpretaties of benaderingen van een rechtvaardige transitities.

Status quo benadering van rechtvaardige transitie

In deze benadering benadrukken private actoren niet alleen de risico's die verbonden zijn aan het niet aanpakken van de duurzaamheids crisis, maar ook de economische opportuniteiten die verbonden zijn aan transitie. Ze zijn geen vragende partij om het huidige productie- en consumptie-systeem te wijzigen maar suggereren vrijwillige, bedrijfs- en marktgestuurde hervormingen waarin overheden een faciliterende rol spelen voor bedrijven en consumenten. De voorstanders van deze benadering wijzen ook op de opportuniteiten van een groene arbeidsmarkt waarin oude jobs vervangen worden door nieuwe groene jobs. Het creëren van groene jobs is het belangrijkste criterium om rechtvaardigheid te evalueren, terwijl vragen over de toegang tot die jobs en de duurzaamheid van het bedrijf of de sector niet in rekening worden gebracht. Daarnaast is het in deze benadering belangrijk om de getroffen werknemers te compenseren via omscholingsprogramma's (reskilling), herlokalisatie en pensioenregelingen.

Op Figuur 2 zit onder meer de 'Ruhr region transition' in deze benadering. Hier vertragen werknemers en werkgevers de sluiting van steenkoolmijnen maar krijgen mijnbouwers uiteindelijk wel een compensatie voor de sluiting (i.e. status quo en exclusief). Ruimere dynamieken zoals toenemende werkloosheid, de duurzame ontwikkeling van de regio en de druk van klimaatactivisten

Figuur 2: Mapping approaches to just transition (Morena et al., 2018)

Bestuurlijke hervormingen voor rechtvaardige transities

Net zoals de status quo benadering stelt deze benadering rond bestuurlijke hervormingen het bestaande productie- en consumptiesysteem niet fundamenteel in vraag. De benadering zet in op het hervormen van specifieke regels en standaarden gelinkt aan de toegang tot de arbeidsmarkt en werkomstandigheden, waarin het sociaal overleg een belangrijke rol speelt. Voor bedrijven die zich profileren op milieu en sociale thema's speelt het sociaal overleg, samen met de plannen van die bedrijven, een cruciale rol om in te zetten op nieuwe jobs, competitiviteit, productiviteit en een dynamiek met werknemers en lokale gemeenschappen.

De auteurs van het rapport geven aan dat de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO), met haar principes voor een rechtvaardige transitie voor iedereen naar een ecologische duurzame economie uit 2015, inzet op deze benadering. De ILO focust, bijvoorbeeld, op het ontwikkelen van nieuwe vaardigheden, veiligheid en gezondheid op het werk, werknemersrechten, sociale bescherming en sociaal overleg. Bovendien geven de onderzoekers aan dat veel nationale vakbonden, samen met het Internationaal Vakverbond (ITUC), aansluiten op deze benadering door zich te concentreren op beleid en publieke investeringen voor werknemers (i.e. exclusief), terwijl ze het ruimere economische model niet fundamenteel in vraag stellen (i.e. reform).

Structurele hervormingen voor rechtvaardige transities

De onderzoekers stellen dat in deze benadering ingezet wordt op distributieve en procedurele rechtvaardigheid om 'institutional change and structural evolution of the system' (Morena et al., 2018, p. 14) te bewerkstelligen. De oplossingen die voorstanders aanreiken vallen buiten traditionele beleidspistes die inzetten op marktwerking, overheidsregels of technologische innovatie (e.g. status quo of bestuurlijke hervorming benadering). Het gaat hier over participatie in en eigenaarschap over democratische beslissingsprocedures. Ze beogen dus niet alleen de compensatie van zij die getroffen worden door duurzaamheidstransities (i.e. distributieve rechtvaardigheid), maar ook het hervormen van de instituties die zorgen voor de schade (i.e. structurele hervormingen en procedurele rechtvaardigheid). In het vormgeven van die fundamentele veranderingen wordt een belangrijke rol toegekend aan lokale coöperaties werknemers, het eigenaarschap van en democratische controle over cruciale sectoren in transities en nieuwe soorten van governance die het sociaal overleg overstijgen (i.e. inclusief). De auteurs in het rapport geven het voorbeeld van een vakbondsinitiatief dat inzet op de 'here-and-now' van werknemers, maar tegelijk ook zicht houdt op het realiseren van transformaties buiten het sociaal overleg om.

Transformaties voor rechtvaardigheid

Deze benadering wil een 'overhaul of the existing economic and political system that is seen as responsible for environmental crises' (Morena et al., 2018, p. 14). Het mikt daarom op het ondersteunen van alternatieve ontwikkelingspaden die de verhoudingen tussen mens-natuur herdenkt en afziet van economische groeilogica's. Net zoals de tweede en derde benadering zet dit perspectief in op, bijvoorbeeld, het herscholen van werknemers, degelijke pensioenen en sociale bescherming, maar daagt het de bestaande productie- en consumptiesystemen ook uit door de nadruk te leggen op een nieuwe, lokaal gebaseerde en democratische economie waar onder meer gender-, ras- en klasse-vooroordelen verdwijnen (i.e. transformatie). De worstelingen van werknemers en hun vertegenwoordigers in de tweede en derde benadering worden hier uitgebreid naar 'specific, often marginalized, social groups such as women, indigenous peoples, people of colour and lesbian, gay, bisexual, transgender, queer and intersex persons.' (Morena et al., 2018, p. 14) (i.e. inclusief). De organisaties die de auteurs aanhalen zijn onder meer het Indigenous Environmental Network (IEN), de Just Transition Alliance (JTA) die zich specifiek focust op werknemers met een migratieachtergrond, en de Women's Environment and Development Organization (WEDO) die zich focust op de intersecties tussen gender, ras en klasse.

5 Conclusies

Verder bouwend op het empirisch overzicht in sectie 4 en gebruikmakend van de twee brillen uit het intermezzo, verkennen we in deze sectie verder het antwoord op de onderzoeksvragen over hoe stakeholders in Vlaanderen een rechtvaardige circulaire economie interpreteren en hoe ze aan de slag kunnen met die verschillende interpretaties (5.1), waarna we ook ingaan op drie actiegerichte beleidsinzichten voor de maatschappelijke vijfhoek (5.2) en stappen voor volgend onderzoek (5.3).

5.1 Discussie: uiteenlopende interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie

Hoewel er in dit onderzoek geen diepgaande analyse plaatsvond van het empirisch materiaal door de beperkte omvang van de opdracht, verkennen we de onderzoeksvragen toch verder door eerst in te gaan op de diversiteit aan interpretaties en de bijhorende keuzes en spanningsvelden (5.1.1), om dan te focussen op twee hoopgevende signalen (5.1.2) die toelaten om aan de slag te gaan met de verschillende keuzes en interpretaties via een participatief en reflexief debat (5.1.3).

5.1.1 Keuzes en spanningsvelden overheen en binnenin de thema's

Het empirisch overzicht wijst op keuzes en spanningsvelden die een transitie naar een rechtvaardige circulaire economie kenmerken, zowel overheen als binnenin de thema's. Enerzijds komt dit duidelijk naar voren **over de thema's heen**. Het gaat niet alleen over, bijvoorbeeld, circulaire jobs creëren (i.e. thema werk) maar ook over de impact van die jobs op het globale Zuiden, de context van die jobs (e.g. transformatieve potentieel van de werkgever en de sector) en de toegang van mensen in armoede, jongeren en gemarginaliseerde gemeenschappen tot die jobs. Tegelijkertijd zal een rechtvaardige circulaire economie niet slagen als er alleen maar vanuit een armoedeperspectief wordt gekeken omdat er dan voorbij wordt gegaan aan, bijvoorbeeld, de rol van financiering en investeren en de arbeidsmarkt. Bovendien werd het belang van elk thema door de verschillende deelnemers aan de interviews en workshops anders gewaardeerd en werden de thema's aangevuld, gewijzigd en bekritiseerd – wat we ook aanmoedigen na deze studie.

Anderzijds laat het empirisch overzicht ook zien dat er **binnenin de zes thema's** spanningsvelden en keuzes bestaan. Zonder volledigheid na te willen streven, botsen, bijvoorbeeld, binnen het thema armoede verschillende interpretaties over de betaalbaarheid van circulaire producten en diensten, en zijn er keuzes te maken over de governance van product-dienst-systemen (e.g. voor wie, door wie en hoe). Bij het intergenerationele thema verschillen de interpretaties van, bijvoorbeeld, autonomie geven aan jongeren, gaande van simpelweg de ruimte aan jongeren geven om zelf beslissingen te nemen tot jongeren en hun vertegenwoordigers een plaats met macht geven aan de relevante beleidstafels. Hoewel er in elk thema scherpe politieke keuzes te maken zijn, geeft ons onderzoek daar het beste zicht op in het thema werk. De deelnemers verschillen fundamenteel als het gaat over antwoorden op vragen zoals welke rol de sociale economie kan spelen, wie hoe verantwoordelijkheid kan opnemen rond de opleidingstrajecten voor een circulaire economie, en welke arbeidsmarkt-actoren op wat voor manier welk type van circulaire economie kunnen faciliteren. Het werd niet altijd even zichtbaar in de interviews en workshops van dit verkennende onderzoek, maar er kan ook gesteld worden dat er bij de thema's globale Zuiden, diversiteit en financiering spanningsvelden en keuzes bestaan. Die zullen zich bij de verdere ontwikkelingen van een (rechtvaardige) circulaire economie manifesteren (e.g. via verzet of steun) vanuit de leefwerelden, ervaringen en contexten van de relevante stakeholders.

Samengenomen werd deze verkennende opdracht aangevat met een open en twijfelende benadering om verschillende interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie in kaart te brengen. Die benadering toont dat een rechtvaardige circulaire economie veelzijdig is naar thema's toe en naar keuzes binnenin die thema's: **Vlaamse stakeholders interpreteren een rechtvaardige circulaire economie op verschillende manieren**. Vanuit onze interpretatieve onderzoeksbenadering is het aannemelijk dat ze met die specifieke interpretaties allerlei gesprekken aangaan met andere actoren en ze met die specifieke interpretatie ook vormgeven aan beleidsplannen en -rapporten, lobbystrategieën, persberichten, evenementen, investeringen en wetgevende initiatieven. **Ze worstelen met anderen en strijden om de eigen interpretatie van een rechtvaardige circulaire economie mainstream te maken**, waarbij specifieke interpretaties aan invloed winnen of inboeten. Bovendien hebben die interpretaties vaak blinde vlekken voor andere invullingen of sluiten ze die expliciet uit. Het is duidelijk dat verschillende actoren in dit transitieproces vormgeven aan andere politieke en maatschappelijke keuzes, wat wijst op het politieke karakter van een rechtvaardige circulaire economie. Ondanks dat politieke karakter en de complexiteit van het onderwerp, identificeren we in de volgende sectie twee hoopgevende signalen die ons toelaten om vervolgens uit te weiden over hoe er kan omgegaan worden met de verschillende interpretaties van de stakeholders en dus met dat politieke karakter.

5.1.2 Twee hoopgevende signalen uit het empirisch overzicht

Het empirisch overzicht, de bijhorende complexiteit en de vaststelling dat een rechtvaardige circulaire economie gekenmerkt wordt door een resem aan interpretaties en politieke keuzes kan ogenschijnlijk een tegenvaller zijn voor het opschalen van een rechtvaardige circulaire economie. Geruggensteund door de wetenschappelijke literatuur (cf. 5.1.3) observeren we toch twee hoopgevende signalen in de interviews en workshops die een belangrijke manier vormen om een gedragen, rechtvaardige en fundamentele transitie naar een circulaire economie voort te brengen.

Zoals we aangaven in de methodologische sectie, *ten eerste*, kunnen we ons niet van de indruk ontdoen dat er bij de geïnterviewden en deelnemers **een aanzienlijke bereidheid is om in debat te gaan over een rechtvaardige circulaire economie**, ondanks de verschillen in de interpretatie van het fenomeen. Op beide workshops toonden ondernemers, financiële actoren en sectorfederaties dat ze mee willen nadenken over een circulaire economie die rechtvaardig is voor, bijvoorbeeld, het globale Zuiden, jongeren en toekomstige generaties. Niettegenstaande uitgewerkte principes voor rechtvaardige transitie, ging een groep middenveldorganisaties tegelijkertijd op genuanceerde wijze in debat met beleidsmakers en ondernemingen. Daarnaast toonden de aanwezige overheden zich zelfkritisch en gaven ze mee vorm aan mogelijke verbeteringen en vervolgstappen. Uit deze bereidheid tot dialoog en onze observaties leiden we verder af dat het aannemelijk is dat al deze actoren zich kunnen vinden in een gedeelde, langetermijnovertuiging rond een rechtvaardige circulaire economie, maar dat er achter deze overtuiging spanningsvelden en keuzes schuilgaan over hoe daar te geraken. Kortom, een gedeelde, langetermijnovertuiging en de bereidheid om in debat te gaan over wie dat hoe, waar en wanneer moet waarmaken is een eerste hoopgevend signaal voor transitie naar een rechtvaardige circulaire economie.

Aansluitend en *ten tweede* werd er in de interviews en workshops voor alle thema's op gewezen dat het in een rechtvaardige circulaire economie belangrijk is om **te luisteren naar de noden van specifieke doelgroepen en de organisaties die hen vertegenwoordigen, en om die groepen ook te betrekken in beleidsprocessen vanuit een diepgaand engagement** (cf. intermezzo; procedurele rechtvaardigheid). Het gaat dan over de stem van, bijvoorbeeld, personen in armoede, gemeenschappen uit het globale Zuiden, jongeren en ouderen, diversiteitsbewegingen, werknemers en kmo's. Daarbij aansluitend herhaalden verschillende stakeholders dat iedereen mee moest genomen worden in een rechtvaardige circulaire economie om weerstand, wantrouwen en gele hesjes te vermijden. In deze context hadden de deelnemers het bij de thema's globale Zuiden, diversiteit, werk en intergenerationeel over taal en communicatie. Sommige deelnemers stellen dat een gedeelde taal kan zorgen voor gedragenheid en verbinding via toekomstbeelden, maar anderen stuurden erop aan om via communicatie en taal verantwoordelijken aan te duiden en problemen te benoemen. Een weg vooruit werd misschien bij het intergenerationele thema geformuleerd: luister naar en betrek de doelgroep (e.g. jongeren) in het vormgeven van de boodschap, taal en communicatie. Ten slotte voegen we toe dat het onduidelijk is of alle deelnemers ook van mening zijn dat het luisteren naar de noden van specifieke doelgroepen moet aangevuld worden met het verzekeren van beslissingsmacht aan specifieke beslissingstafels.

Samengenomen, als we de bereidheid van diverse actoren om in debat te gaan en de nadruk op het luisteren naar de noden van specifieke doelgroepen gelinkt aan de zes thema's samennemen, krijgen we zicht op twee hoopgevende signalen voor een rechtvaardige circulaire economie. Ze wijzen op **het belang van het verderzetten van het debat dat tijdens dit onderzoek werd opgezet tussen een diversiteit aan actoren en interpretaties**. Bovendien sluit deze empirische observatie ook aan op de suggesties uit de eerste bril van het intermezzo: erkennende en procedurele rechtvaardigheid zijn 'the foundation' (Schlosberg, 2004, p. 519) van (her)verdelende rechtvaardigheid. Met andere woorden, de deelnemers willen blijvend in debat gaan over wie en wat hoe kan worden erkend in beslissingsprocedures voor meer (her)verdelende rechtvaardigheid in een circulaire economie, waarin ook het potentieel schuilt voor structurele hervormingen en transformaties voor rechtvaardigheid (cf. bril 2 in het intermezzo). Met andere woorden, alle stakeholders in de maatschappelijke vijfhoek kunnen in debat gaan over hun eigen interpretaties en de gerelateerde politieke keuzes, waardoor een gedragen en rechtvaardig transitieproces vorm krijgt.

5.1.3 Zoektocht naar een rechtvaardige circulaire economie: aan de slag via een reflexief en participatief debat

In de vorige secties werd duidelijk dat stakeholders in de maatschappelijke vijfhoek een rechtvaardige circulaire economie op meerdere manieren interpreteren, maar ook dat er bereidheid is om in debat te gaan en om te luisteren naar de noden van specifieke doelgroepen. Aansluitend tonen we nu hoe een continu debat toelaat om aan de slag te gaan met deze interpretaties en de gerelateerde politieke keuzes.

Indien actoren in de maatschappelijke vijfhoek erkennen dat er meerdere interpretaties bestaan van een rechtvaardige circulaire economie, ontstaat de mogelijkheid tot een **reflexief en participatief debat over de politieke en maatschappelijke keuzes inherent aan transitie**s. De vragen van Morena et al. (2018; cf. inleiding en intermezzo) zijn richtinggevend: 'how, for whom and by whom it [a just transition] should be accomplished' (p.4) en 'What kind of transition do we want? In the interests of whom? And to what ends?' (p. 5). Met andere woorden, het gaat om het appreciëren van keuzes en spanningsvelden en de continue zoektocht naar antwoorden op vragen over wat voor rechtvaardige circulaire economie we willen en hoe, voor wie en door wie die vormgegeven kan worden. Onder meer door die politieke en maatschappelijke vragen te blijven stellen krijgen acties vorm die een transitie naar een circulaire economie gedragen en rechtvaardig laten verlopen.

Verder **ondersteunt de literatuur dergelijk diepgaand debat om vier redenen**. Het helpt in *de eerste plaats* de actoren van de maatschappelijke vijfhoek om niet te verzanden in één specifieke interpretatie die blind is voor andere interpretaties en de bijhorende transitiepaden naar een rechtvaardige circulaire economie (Scoones et al., 2015). Dit laatste mechanisme teistert helaas de ontwikkelingen rondom de circulaire economie door de dominantie van eenzijdige interpretaties die focussen op efficiëntie, technologische innovatie en marktgestuurde oplossingen (Calisto Friant et al., 2020; Korhonen et al., 2018; Leipold, Petit-Boix, et al., 2021). *Ten tweede* toont de literatuur over duurzaamheidstransities dat gevestigde, machtige actoren doorgaans aansturen op het behouden van de status quo of op hoogstens stapsgewijze verandering (Grin, 2010). Zo is het aannemelijk dat ze vormgeven aan een specifieke interpretatie van een rechtvaardige circulaire economie die de bovenhand haalt en vervolgens beleid, gedrag, normen, kennis en innovatie gaat beïnvloeden (Smith & Kern, 2009). Het ten gronde voeren van het debat over de interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie kan dit proces temperen of vermijden. *Ten derde* blijft duurzaamheid ook gekenmerkt door een multi-actor-, langetermijn- en onvoorspelbare setting (Köhler et al., 2019), wat ook tot uiting kwam in ons empirisch overzicht. Door het debat te voeren over verschillende interpretaties en transitiepaden kan geanticipeerd worden op die complexiteit en onzekerheid (Voss & Kemp, 2006). *Ten slotte* stelt de literatuur dat cocreatietrajecten, waarin doorgaans debat plaatsvindt, kunnen leiden tot nieuwe, diepgaande netwerken, het formuleren van (gedeelde) verwachtingen en reflexief leren (Waes, Nikolaeva, & Raven, 2021).

Kortom, als de stakeholders in de maatschappelijke vijfhoek slagen in het erkennen van verschillende interpretaties, ontstaan er mogelijkheden om een diepgaand, reflexief en participatief debat te voeren over de politieke keuzes gelinkt aan een rechtvaardige circulaire economie. Op het eerste gezicht lijkt dit de opschaling of versnelling tegen te houden. Toch is een continu debat dat zich openstelt, in plaats van afschermt, voor de verschillende interpretaties en maatschappelijke keuzes (i.e. voor wie, door wie en hoe) cruciaal in de zoektocht naar, en het vormgeven van, acties voor een gedragen en rechtvaardige circulaire economie.

5.2 Drie actiegerichte beleidsinzichten voor de maatschappelijke vijfhoek

De vorige secties maken duidelijk dat elke actor een specifieke interpretatie heeft van een rechtvaardige circulaire economie, waarin politieke keuzes vervat zitten. In die context is het niet aan onderzoekers om een juiste of foute interpretatie te identificeren. Wat we wel weten is dat er keuzes te maken zijn in de context van een rechtvaardige circulaire economie en, vanuit het intermezzo, formuleren we **drie actiegerichte beleidsinzichten die inzetten op erkennende en procedurele rechtvaardigheid**. Na deze inzichten die het potentieel in zich dragen om structurele hervormingen of transformaties vorm te geven (cf. intermezzo: bril 2), ronden we af met vier bijkomende mogelijkheden die weliswaar onvoldoende tegemoetkomen aan de principes van procedurele en erkennende rechtvaardigheid.

Eerste actiegericht beleidsinzicht: het empirisch overzicht toont dat **de maatschappelijke vijfhoek openstaat voor het verderzetten van het debat over de politieke en maatschappelijke keuzes** inherent aan een rechtvaardige circulaire economie. Zoals we aangaven verloopt dit debat via de principes van erkennende en procedurele rechtvaardigheid die samen ‘the foundation’ (Schlosberg, 2004, p. 519; cf. intermezzo) vormen voor distributieve rechtvaardigheid. Vanuit procedurele rechtvaardigheid vraagt dit debat om de participatie van alle actoren uit de maatschappelijke vijfhoek. Vanuit erkennende rechtvaardigheid vraagt dit debat dat deze actoren het bestaan van meerdere interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie erkennen, waardoor ze ook kunnen reflecteren op de eigen interpretatie. Het mag duidelijk zijn dat dit participatieve en reflexieve debat niet aanstuurt op het vinden van ‘de’ juiste rechtvaardige transitie. Het omarmt en apprecieert eerder de continue zoektocht, het durven niet-weten en het schuren tussen de uiteenlopende interpretaties in de maatschappelijke vijfhoek. Samen met de vragen over welke rechtvaardige, circulaire maatschappij we willen, zijn de vragen van Morena et al. (2018) richtinggevend: hoe, voor wie en door wie moet een transitie gerealiseerd worden, en wat voor transitie willen we, met welk doel? Zoals gezegd is de gezamenlijke zoektocht naar de antwoorden op deze vragen in een continu debat belangrijk om vorm te geven aan acties die een transitie naar een circulaire economie op een gedragen en rechtvaardige manier vormgeven en opschalen.

Concreet voor Vlaanderen Circulair wijst dit eerste inzicht aan de ene kant op het verder ondersteunen en financieren van het cocreatietraject van dit onderzoek. Zo kan het participatieve en reflexieve debat tussen de actoren in de maatschappelijke vijfhoek worden gefaciliteerd. **Vlaanderen Circulair functioneert dan als een hub waar de botsing tussen verschillende interpretaties wordt ondersteund en opgezocht in plaats van uitgesloten.** Dit komt ook tegemoet aan een vraag van het merendeel van de deelnemers, maar ook de betrokken onderzoekers en opdrachtgever geven aan dat het vermengen van de kenniswereld met stakeholders in het veld een interessante en veelbelovende benadering is. Aan de andere kant, gezien de voorlopig eerder eenzijdige samenstelling van de Stuurgroep, werkagenda's en hefbomen van Vlaanderen Circulair, kan ook daar ingezet worden op **het betrekken van nieuwe organisaties en hun perspectieven in de werking van Vlaanderen Circulair**, wat onder meer gesuggereerd werd voor de Vlaamse Jeugdraad bij het inter-generationale thema.

*Tweede actiegericht beleidsinzicht*⁵: aansluitend heeft het rechtvaardige transitie-concept de wind in de zeilen en bestaan er daardoor, zoals gesuggereerd door de deelnemers, **allerlei initiatieven en netwerken waarmee het bovenstaande debat ook verdergezet kan worden.** Bijvoorbeeld, de federale minister van Klimaat, Leefmilieu, Duurzame Ontwikkeling en Green Deal startte in het voorjaar van 2022 het voorbereidend werk voor het beleid rond rechtvaardige transitie, waaraan academici, sectoren en burgers (via een agora/burgerparlement) voeding geven. De bedoeling is om in 2024 een nationale just transition-conferentie te organiseren in het kader van het Belgisch voorzitterschap van de EU. Indien sterk wordt ingezet op het debat rond een rechtvaardige circulaire economie kan Vlaanderen zich in 2024 wellicht profileren als Europese koploper op het vlak van circular justice. Verder zet de najaarscampagne van 11.11.11 in 2022 in op klimaatrechtvaardigheid, waarbij er opnieuw tal van mogelijkheden bestaan om de verschillende thema's uit ons empirisch overzicht te gaan verdiepen met middenveldorganisaties, overheden en bedrijven. Bovendien moet er tegen juni 2024 een finale actualisatie zijn van het Vlaamse Energie- en Klimaatplan, dat de Europese Commissie bekritiseerde vanwege onder meer het gebrek aan aandacht voor een rechtvaardige transitie. Ook hier bestaan mogelijkheden om het debat aan te gaan met de maatschappelijke vijfhoek over de verschillende keuzes en spanningsvelden gelinkt aan een rechtvaardige circulaire economie en de energie- en klimaatplannen.

Daarnaast kunnen een aantal organisaties ook functioneren als **start- en aanspreekpunt om de zes circulaire rechtvaardigheidsthema's verder te verdiepen.** Reset.Vlaanderen (betrokken in deze studie), Herwin (ibid.), Bond Beter Leefmilieu (ibid.), Federale Raad Duurzame Ontwikkeling (ibid.), Denktank Minerva, Oikos, de Sociale InnovatieFabriek en The Shift kunnen mee reflecteren over de circulaire economie en het merendeel van de aangereikte thema's. Al weet de lezer van dit rapport intussen dat elke actor een eigen invulling geeft aan het rechtvaardige circulaire economie-concept; het is belangrijk om over de verschillende politieke keuzes blijvend in debat te gaan met de hele maatschappelijke vijfhoek.

---

5 We geven mee dat het aannemelijk is dat studies, economische berekeningen en bijhorend beleidsadvies rond meer distributieve rechtvaardigheid vaak nauw verweven zijn met een specifieke interpretatie van een rechtvaardige circulaire economie van bepaalde actoren. Daardoor dragen ze sneller bij aan een stellingenoorlog tussen de stakeholders. Het zijn doorgaans de gevestigde, weinig duurzame actoren die baat hebben bij zo een patstelling. Met andere woorden, voorstellen voor meer distributieve rechtvaardigheid botsen bijzonder snel op de machtsmechanismen van de gevestigde orde waardoor ze zelden leiden tot fundamentele verandering. In die context is het belangrijk om het debat over de interpretaties van een rechtvaardige circulaire economie blijvend te voeren.

Derde actiegerichte beleidsinzicht: gezien de nadruk in de interviews en workshops op het belang van het luisteren naar de noden van specifieke doelgroepen gelinkt aan de thema's uit ons empirisch overzicht, kan er een **dialogoog opgezet worden met de doelgroepen zelf en/of met de verschillende organisaties die hen vertegenwoordigen**. Het gaat over het vormgeven en creëren van nieuwe netwerken, samenwerkingen en evenementen op het kruispunt van de circulaire economie en thema's zoals armoede, globale Zuiden, jongeren en ouderen, werk en diversiteit. De deelnemers specificeerden dit ook verder voor enkele thema's: voor armoede kan Saamo (betrokken in dit onderzoek) als aanspreekpunt functioneren en kunnen er linken gelegd worden naar de Gezinsbond, Netwerk tegen Armoede, het Steunpunt tot bestrijding van armoede en Verenigingen waar armen het woord nemen. Voor het Globale Zuiden kan Catapa (ibid.) een aanspreekpunt zijn, terwijl er ook mogelijkheden bestaan bij 11.11.11 (i.e. najaarscampagne) en Rikolto. De Vlaamse Jeugdraad (betrokken in dit onderzoek) kan de weg wijzen wat betreft jongeren, terwijl Vlajo en Het Beroepenhuis (beide onrechtstreeks betrokken in dit onderzoek) ook als eerste contact kunnen functioneren voor actoren gefocust op jongeren en onderwijs. Op het vlak van werk werd onder meer de kennis en ervaring van Reset.Vlaanderen en de Koning Boudewijnstichting gesuggereerd, die allebei deel uitmaakten van dit onderzoek. Kortom, voor elk thema kan een eerste gesprek aangeknoopt worden met organisaties die voldoende inzicht hebben in de circulaire economie en minstens een van de rechtvaardigheidsthema's in dit rapport.

Naast deze drie essentiële actiegerichte beleidsinzichten die focussen op erkennende en procedurele rechtvaardigheid om een gedragen, rechtvaardige en fundamentele transitie naar een circulaire economie vorm te geven, benoemden de deelnemers **nog vier andere mogelijkheden die een rol kunnen spelen maar onvoldoende tegemoetkomen aan erkennende en procedurele rechtvaardigheid**.

- Vlaanderen Circulair kan overwegen om de werkagenda's en hefbomen te toetsen aan de twee brillen uit het intermezzo en/of aan de Doughnut Economics van Kate Raworth⁶. Tegelijkertijd benadrukten sommige deelnemers dat zo een rechtvaardigheidstoets om de schade van verliezers te beperken botst met het meenemen van rechtvaardigheid van bij de start van beleidsprocessen (i.e. procedurele rechtvaardigheid).
- Aansluitend kan er ook zo een toets en/of screening plaatsvinden voor de onderzoeksopdrachten (incl. Steunpunt Circulaire Economie), subsidieprogramma' (e.g. Circulair Werkt of Living Labs van VLAIO), scenario's, presentaties en openbare aanbestedingen waaraan Vlaanderen Circulair mee vormgeeft of -gaf. Daarnaast kunnen de bijhorende calls en procedures ook inclusiever worden ontworpen en ingevuld.
- Vlaanderen Circulair kan ook investeren in een extra medewerker die focust op rechtvaardige transities naar een circulaire economie. De medewerker kan het eerderge noemde reflexieve en participatieve debat en de bijhorende hub faciliteren. Daarnaast kan er gedacht worden aan, bijvoorbeeld, het opstellen van een Circular Justice Jaarverslag of – hoewel rechtvaardigheid de hefbomen overstijgt en doorkruist – het vormgeven van een achtste rechtvaardige transitie-hefboom.

- Vlaanderen Circulair kan ook investeren in het ontwikkelen van de boodschap en communicatie rond de zes thema's *door en voor* de verschillende doelgroepen (e.g. jongeren, personen in armoede, globale Zuiden ...), waarbij het, volgens de deelnemers, van belang is dat dit gebeurt via diverse maar gepaste kanalen (e.g. evenementen, sociale media, ambassadeurs, rolmodellen, influencers ...)

Ten slotte stippen we hier nog aan dat er in het empirisch overzicht (sectie 4) en specifiek in de delen over de tweede workshop (i.e. wie, hoe en wanneer welke acties kan ondernemen) nog een reeks andere mogelijkheden worden gesuggereerd door de deelnemers.

5.3 Verder onderzoek

Toekomstig onderzoek kan op vier manieren verder bouwen op dit rapport. *Ten eerste* suggereren de bevindingen dat verder onderzoek onvermijdelijk ingebed zal zijn in een specifieke interpretatie van een rechtvaardige circulaire economie, wat ook het geval is voor dit onderzoek (cf. sectie 3.3). Om te vermijden dat een bepaalde interpretatie op die manier de bovenhand haalt, is het belangrijk dat verder onderzoek voldoende reflexief is over de gemaakte maatschappelijke keuzes; i.e. aan welke rechtvaardigheidsbenadering (cf. bril 2 van het intermezzo) draagt het onderzoek bij en in wiens belang is dat.

Ten tweede en aansluitend, in plaats van het ontwikkelen van indicatoren en monitors, wijst onze discussie erop dat er nood is aan actiegerichte en transdisciplinaire benaderingen waarin de interpretaties van alle actoren meegenomen worden door onderzoekers om samen met de maatschappelijke vijfhoek vragen en antwoorden te formuleren. Aan de ene kant gaat dit over het luisteren naar en betrekken van specifieke doelgroepen en hun organisaties bij de zes rechtvaardigheidsthema's via, bijvoorbeeld, interviews, focusgroepen of workshops. Aan de andere kant kan er ingezet worden op nieuwe, meer rechtvaardige cocreatietrajecten waarin relevante stakeholders in een debat botsen over vragen en antwoorden en de te maken politieke keuzes en zo leren van elkaars perspectief, experimenten initiëren en draagvlak creëren in plaats van meten.

Ten derde kan onderzoek over mondiale waardeketens nieuwe inzichten aanleveren over rechtvaardige transitie naar een circulaire economie, met specifieke aandacht voor bedrijven en werknemers in lage- en middeninkomenslanden.

Als vierde kunnen de verschillende interpretaties (incl. onze zes rechtvaardigheidsthema's) op een rechtvaardige circulaire economie in Vlaanderen verder worden geanalyseerd en verdiept, waartoe de beschrijvende vierde sectie alvast mogelijkheden biedt. Hier kan ook aandacht gaan naar hoe deze interpretaties te erkennen en te betrekken in de relevante beleidsprocessen en waarom dat (niet) lukt en/of gebeurt.

Dankwoord

De auteurs van het rapport willen graag alle personen die deelnamen aan een interview en/of workshop bedanken voor de interessante inzichten en de tijdsinvestering. Zonder jullie goesting was dit onderzoekstraject en -rapport niet gerealiseerd. Voor een hele reeks aan boeiende reflectiemomenten die het rapport naar een hoger niveau tilden bedanken we ook Karin Op de Beeck en Miranda Geusens (beiden Vlaanderen Circulair) en Rosa Höfgartner en Matthias Multani (beiden HIVA-KU Leuven). Het onderzoek werd gefinancierd door Vlaanderen Circulair.

Referenties

- Amorim de Oliveira, Í. (2021). Environmental justice and circular economy: Analyzing justice for waste pickers in upcoming circular economy in Fortaleza, Brazil. *Circular Economy and Sustainability*, 1, 815–834.
- Ampe, K. (2022). Troubled wastewaters: The politics of transitions to a circular economy (PhD dissertation). Delft University of Technology & Ghent University.
- Ampe, K., Multani, M., & Bachus, K. (Under review). Rethinking the circular economy: Discourses on the repair of electronics.
- Barrie, J., Anantharaman, M., Oyinlola, M., & Schröder, P. (2022). The circularity divide: What is it? And how do we avoid it? *Resources, Conservation and Recycling*, 180, 106208.
- Bauwens, T., Hekkert, M., & Kirchherr, J. (2020). Circular futures: What will they look like? *Ecological Economics*, 175, 106703.
- Berry, B., Farber, B., Rios, F. C., Haedicke, M., Chakraborty, S., Lowden, S., Bilec, M., et al. (2021). Just by design: Exploring justice as a multidimensional concept in US circular economy discourse. *Local Environment*, 1–17.
- Biermann, F., & Kalfagianni, A. (2020). Planetary justice: A research framework. *Earth System Governance*, 6, 100049.
- Block, T., & Paredis, E. (2019). Het politieke karakter van duurzaamheidsvraagstukken. In J. Coene, P. Raeymaeckers, B. Hubeau, S. Marchal, R. Remmen, & A. Van Haarlem (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting: Jaarboek 2019* (pp. 47–66). Acco Leuven / Den Haag.
- Blomsma, F., & Brennan, G. (2017). The emergence of circular economy: A new framing around prolonging resource productivity. *Journal of Industrial Ecology*, 21, 603–614.
- Burke, M. (2022). Post-growth policies for the future of just transitions in an era of uncertainty. *Futures*, 136, 102900.
- Calisto Friant, M., Vermeulen, W., & Salomone, R. (2020). A typology of circular economy discourses: Navigating the diverse visions of a contested paradigm. *Resources, Conservation and Recycling*, 161, 104917.
- Carenzo, S., Juarez, P., & Becerra, L. (2022). Is there room for a circular economy “from below”? Reflections on privatisation and commoning of circular waste loops in Argentina. *Local Environment*, 1–17.
- Celermajer, D., Schlosberg, D., Rickards, L., Stewart-Harawira, M., Thaler, M., Tschakert, P., Verlie, B., et al. (2021). Multispecies justice: Theories, challenges, and a research agenda for environmental politics. *Environmental Politics*, 30, 119–140.
- Chambers, J. M., Wyborn, C., Klenk, N., Ryan, M., Serban, A., Bennett, N., Brennan, R., et al. (2022). Co-productive agility and four collaborative pathways to sustainability transformations. *Global Environmental Change*, 72, 102422.
- Clube, R. (2022). Is job creation a legitimate social benefit of the circular economy? *Resources, Conservation and Recycling*, 181, 106220.
- CSIS, & CIF. (2021). A framework for just transitions. Just Transition Initiative: Center for Strategic & International Studies and Climate Investment Funds.

- Cuppen, E. (2012). Diversity and constructive conflict in stakeholder dialogue: Considerations for design and methods. *Policy Sciences*, 45, 23–46.
- De Roeck, F., Lugen, M., & Block, T. (2021). *Duurzaamheidscontroverses in België: Een discoursanalyse*. Brussels: King Baudouin Foundation.
- Feldman, M., Sköldbberg, K., Brown, R., & Horner, D. (2004). Making sense of stories: A rhetorical approach to narrative analysis. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 14, 147–170.
- Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N., & Hultink, E. J. (2017). The circular economy – a new sustainability paradigm? *Journal of Cleaner Production*, 143, 757–768.
- Grin, J. (2010). The governance of transitions: An agency perspective. In J. Grin, J. Rotmans, & J. Schot (Eds.), *Transitions to sustainable development: New directions in the study of long term transformative change*. NY: Routledge.
- Hajer, M. (2006). Doing discourse analysis: Coalitions, practices, meaning. In M. van den Brink & T. Metze (Eds.), *Words matter in policy and planning: Discourse theory and method in the social sciences*. Utrecht: KNAG.
- Hazrati, M., & Heffron, R. (2021). Conceptualising restorative justice in the energy transition: Changing the perspectives of fossil fuels. *Energy Research & Social Science*, 78, 102115.
- Jaeger-Erben, M., Jensen, C., Hofmann, F., & Zwiers, J. (2021). There is no sustainable circular economy without a circular society. *Resources, Conservation and Recycling*, 168, 105476.
- James, E., Macdonald, A., Piras, C., Rübel, J., Shaw, C., & Steinberg, R. (2022). *Fair energy transition for all: What vulnerable people have to say*. Brussels: King Baudouin Foundation.
- Jenkins, K., McCauley, D., Heffron, R., Stephan, H., & Rehner, R. (2016). Energy justice: A conceptual review. *Energy Research & Social Science*, 11, 174–182.
- Keller, R. (2013). *Doing discourse research: An introduction for social scientists*. SAGE.
- Kirchherr, J. (2021). Towards circular justice: A proposition. *Resources, Conservation and Recycling*, 173, 105712.
- Kirchherr, J., Reike, D., & Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. *Resources, Conservation and Recycling*, 127, 221–232.
- Köhler, J., Geels, F., Kern, F., Markard, J., Onsongo, E., Wiczorek, A., Alkemade, F., et al. (2019). An agenda for sustainability transitions research: State of the art and future directions. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 31, 1–32.
- Koning Boudewijnstichting. (2022). *Werken in een meer circulaire economie – Horizon 2035*. Brussels: King Baudouin Foundation.
- Korhonen, J., Nuur, C., Feldmann, A., & Birkie, S. (2018). Circular economy as an essentially contested concept. *Journal of Cleaner Production*, 175, 544–552.
- Leipold, S., Petit-Boix, A., Luo, A., Helander, H., Simoens, M., Ashton, W., Babbitt, C., et al. (2021). Lessons, narratives and research directions for a sustainable circular economy (Preprint: Research Square). In Review.

- Leipold, S., Weldner, K., & Hohl, M. (2021). Do we need a 'circular society'? Competing narratives of the circular economy in the French food sector. *Ecological Economics*, 187, 107086.
- MacNeil, R., & Beaman, M. (2022). Understanding resistance to just transition ideas in Australian coal communities. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 43, 118–126.
- Merli, R., Preziosi, M., & Acampora, A. (2018). How do scholars approach the circular economy? A systematic literature review. *Journal of Cleaner Production*, 178, 703–722.
- Millar, N., McLaughlin, E., & Börger, T. (2019). The circular economy: Swings and roundabouts? *Ecological Economics*, 158, 11–19.
- Morena, E., Stevis, D., Shelton, R., Krause, D., Mertins-Kirkwood, H., Price, V., Azzi, D., et al. (2018). Mapping just transition(s) to a low-carbon world. United Nations Research Institute for Social Development.
- Normann, H., & Tellmann, S. (2021). Trade unions' interpretation of a just transition in a fossil fuel economy. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 40, 421–434.
- Ozili, P. (2021). Circular economy, banks, and other financial Institutions: What's in it for them? *Circular Economy and Sustainability*, 1, 787–798.
- Pansera, M., Genovese, A., & Ripa, M. (2021). Politicising Circular Economy: What can we learn from Responsible Innovation? *Journal of Responsible Innovation*, 1–7.
- Pla-Julián, I., & Guevara, S. (2019). Is circular economy the key to transitioning towards sustainable development? Challenges from the perspective of care ethics. *Futures*, 105, 67–77.
- Repp, L., Hekkert, M., & Kirchherr, J. (2021). Circular economy-induced global employment shifts in apparel value chains: Job reduction in apparel production activities, job growth in reuse and recycling activities. *Resources, Conservation and Recycling*, 171, 105621.
- Schlosberg, D. (2004). Reconceiving environmental justice: Global movements and political theories. *Environmental Politics*, 13, 517–540.
- Schlosberg, D. (2007). *Defining environmental justice: Theories, movements, and nature*. Oxford: Oxford University Press.
- Schröder, P. (2020). Promoting a just transition to an inclusive circular economy.
- Schwartz-Shea, P., & Yanow, D. (2012). *Interpretive research design: Concepts and processes*. NY: Routledge.
- Scoones, I., Leach, M., & Newell, P. (2015). *The politics of green transformations*. London: Routledge.
- Smith, A., & Kern, F. (2009). The transitions storyline in Dutch environmental policy. *Environmental Politics*, 18, 78–98.
- Sovacool, B., & Dworkin, M. (2015). Energy justice: Conceptual insights and practical applications. *Applied Energy*, 142, 435–444.
- Sovacool, B., Martiskainen, M., Hook, A., & Baker, L. (2019). Decarbonization and its discontents: A critical energy justice perspective on four low-carbon transitions. *Climatic Change*, 155, 581–619.

- Stavis, D., & Felli, R. (2020). Planetary just transition? How inclusive and how just? *Earth System Governance*, 6, 100065.
- Van Doorselaer, K., & Coene, J. (2019). De circulaire economie: Ook voor mensen in armoede? In J. Coene, P. Raeymaeckers, B. Hubeau, S. Marchal, R. Remmen, & A. Van Haarlem (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting: Jaarboek 2019* (pp. 203–222). Acco Leuven / Den Haag.
- Voss, J.-P., & Kemp, R. (2006). Introduction. In J.-P. Voss, D. Bauknecht, & R. Kemp (Eds.), *Reflexive governance for sustainable development* (pp. 3–30). Cheltenham: Edward Elgar.
- Waes, A. van, Nikolaeva, A., & Raven, R. (2021). Challenges and dilemmas in strategic urban experimentation An analysis of four cycling innovation living labs. *Technological Forecasting and Social Change*, 172, 121004.
- Wagenaar, H. (2015). Introduction to critical policy studies. In F. Fischer, D. Torgerson, A. Durnová, & M. Orsini (Eds.), *Handbook of critical policy studies* (pp. 422–440). Edward Elgar Publishing.
- Wang, X., & Lo, K. (2021). Just transition: A conceptual review. *Energy Research & Social Science*, 82, 102291.
- Wilgosh, B., Sorman, A., & Barcena, I. (2022). When two movements collide: Learning from labour and environmental struggles for future Just Transitions. *Futures*, 137, 102903.
- Wittmer, J. (2022). Dirty work in the clean city: An embodied urban political ecology of women informal recyclers' work in the 'clean city.' *Environment and Planning E: Nature and Space*, 1–23.
- Wuyts, W., & Marin, J. (2022). "Nobody" matters in circular landscapes. *Local Environment*, 1–18.
- Yanow, D. (2007). Interpretation in policy analysis: On methods and practice. *Critical Policy Studies*, 1, 110–122.
- Yin, R. (2016). *Qualitative research from start to finish*. NY: Guilford Press.

Dit rapport bevat de mening van de auteur(s) en niet noodzakelijk die van de Vlaamse Overheid.